

**NKANELO WA MATIRHISELO YA RIRIMI EPALAMENTE YA LIMPOPO HI
KU KONGOMISA EKA XITSONGA**

HI

MURIEL THEMBI MABUNDA

9730216

XITSALWANA XO ENGETELA EKA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO

XA

DEGREE OF MASTER OF ARTS

EKA

DYONDZO YA XITSONGA EHANSI KA

MER MATHIVHA CENTRE

FOR AFRICAN LANGUAGES, ARTS AND CULTURE

EYUNIVHESITI YA VENDA

MULETERI

LEMBE

: DOK. BABANE M.T.

: 2013

UNIVEN LIBRARY

Library Item : 20141352

XIHLAMBANYO

KU NYIKELA

Mina Muriel Thembi Mabunda ndzi hlambanya leswaku xitsalwana lexi xa Nkanelo wa matirhiselo ya ririmi epalamente ya Limpopo hi ku kongomisa eka Xitsonga i vutumbuluxi bya mina. Ndzavisiso lowu a wu si tshama wu yisiwa eyunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi mina ku ya kamberwa. Mitirho hinkwayo leyi ndzi yi tshaheke ku seketela leswi ndzi tsaleke hi swona ndzi yi kombisile eka nongonoko wa tibuku leti tirhisiweke.

Mina Muriel Thembi Mabunda

25 APRIL 2014

NSAYINO

SIKU

DECLARATION

DEDICATION

I Muriel Thembi Mabunda declare that the mini-research entitled "Nkanelo wa matirhiselo ya ririmi epalamente ya Limpopo hi ku kongomisa eka Xitsonga" has not been previously submitted by me or anyone else at this or any university. It is my own original work except where I have incorporated findings and opinions from other research projects. I further declare that all sources I have quoted have been fully acknowledged.

Mina Muriel Thembi Mabunda

25 APRIL 2014

SIGNATURE

DATE

KHOMISO

KU NYIKELA

Ka sengulo ndzi rhandza ku khensa kikhwenkhu lexi ku nga zona xi nga ndzi pfuna swinena ku khensa kwatswano lexi. Ndzi khensa vanhu hinkwawo lava ngahambileke ku ndzi hlonolola ku yi amahwani na dyondzo lexi, nakwa xi swi fika buxiwa xi o itaka nkhonto. Ndzi khensa Ntirho lowu ndzi wu nyikela eka vatswari va mina lava hundzeke emisaveni ku nga Elias Thandimuzi na Flora Tsakani Mafade xikan'we na vana va mina Miyelani na Nhlamulo.

KUKOMU

DEDICATION

This research study is dedicated to my late parents Elias Thandimuzi and Flora Tsakani as well as to daughter Miyelani and son Nhlamulo.

XIKHENSO

Xo sungula ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi ku nga xona xi nga ndzi pfuna swinene ku humelerisa xitsalwana lexi. Ndzi khensa vanhu hinkwavo lava ngheneleleke ku ndzi hlohlotela ku ya emahlweni na dyondzo leyi, hikuva a swi fika kun'wana ti haka rimintsu. Ndzi khensa Dokodela Babane MT, loko a nga ndzi helelangi mbilu, a nga ndzi cukumetangi, kambe u ndzi tiyiserile ku fika emakumu. A ndzi rivali ku khensa na valeteri lavan'wana ku nga Dok. Chauke MT na Dok. Hlungwani MC.

Ndzi khensa na vamakwavo ku nga Agnes, Dok. Tiyani, Cecilia na Constance, a va hamba va ndzi nyika matimba yo ndzi yisa emahlweni tidyondzo ta mina. Miyelani na Nhlamulo ndzi khensa nseketelo lowu a mi hamba mi ndzi nyika wona, ku ndzi pfuna ku lulamisa tiasayimente, a mi nga karhali. Ndzi khensa na wena Sellina Ndlovu ku va u hambile u sala u hlayisa muti wa mina loko ndza ha famba ndzi kayakaya.

INKOMU

NKATSAKANYO

NKOMISO NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu ringeta ku lemukisa vanhu hi nkoa wo ringanisa no tirhisa tindzimi hinkwato ta ximfumo hi ku kongomisa epalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. Xitsonga hi rin'wana ra tindzimi leti a ti tekeriwa ehansi hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Ndzavisiso lowu wu lava ku susa nchavo eka Vahubyanankulu, wo ka va nga lavi ku tirhisa Xitsonga. Vumbiwa na byona byi vula leswaku tindzimi hinkwato ta ringana, leswi vulaka leswaku to fanele ku tirhisiwa kutani vukorhekeri bya vutoloki na vuhundzuluxi byi tirhisiwa. Eka ndzavisiso lowu hi kumile swivangelo leswi endlaka ku Xitsonga xi nga tirhisiwi epalamente. Hi tlherile hi kombisa leswi hi nga swi endlaka ku antswisa xiyimo lexi.

NDZIMA YA 1

Eka ndzima yo sungula hi langutile eka nsusumeto lowu endleke leswaku hi tsala xitsalwana lexi xikan'we na xikongomelo xo xi tsala. Hi tlhele hi languta eka maendlelo lama ya nga thrhisiwa eka xitsalwana lexi, ku nga maendlelo mambirhi, ya nhloko hliso wa swivutiso na ya vuxiyaxiya. Hi nyikile tinhlamuselo ta lama eka hi nga ma tirhisa eka xitsalwana lexi. Hi langutile na miehleketo ya swidyondzeki swin'wana leswi tsaleke hi tinhlokomhaka to yelana na leyi. Hi nyikile miehleketo ya hina eka mitirho ya swidyondzeki leswi. Hi tlhele hi nyika ni maavelo ya tindzima ta n'we ku ya fika eka ya vuntlhanu xikan'we na nkatsakanyo wa ndzima leyi.

NDZIMA YA 2

Eka ndzima leyi hi langutile eka tinxaka ta Palamente ya Afrika-Dzonga. Hi kanerile hi Palamente ya Rixaka, ku nga yona Palamente leyikulu ya tiko. Leyi yi khomeriwaka eKapa, eka Xifundzankulu xa Kapa-N'walungu. Ku tlhele ku va na Huvo ya Swifundzankulu eCape Town, leyi yi langutana na leswi humelelaka eka Swifundzankulu swa kaye. Ku na tipalamente ta

Swifundzankulu leti ti khomeriwa eka swifundzankulu leswi swa kaye. Hi nyikile nkatsakanyo wa ndzima leyi.

NDZIMA YA 3

Eka ndzima leyi hi xopaxopile hi ririmi leri tirhisiwaka eka Palamente ya Limpopo. Hi sungurile hi ku kana mavumbiwele ya Palamente leyi. Ku landzela matirhisele ya ririmi eka Palamente leyi. Hi langutile na leswi pholisi ya ririmi yi vulaka swona. Pholisi ya ririmi ya Limpopo na yona yi langutiwile xikan'we na nkambisiso wa ririmi hi ndlela ya tafula leri kumiweke eka va ka "census". Hi nyikile nkatsakanyo wa ndzima leyi.

NDZIMA YA 4

Eka ndzima ya vumune hi laha hi endzeleke Palamente ya Limpopo ku ya vona leswi humelelaka hi tlhelo ra ririmi. Hi kumile Vahubyankulu lava va hi byeke ku tikeriwa ka Xitsonga. Hi kumile leswaku Xinghezi hi xona xi tirhisiwaka ngopfu ku landzela XisuthuxaN'walungu. Hi kumile na matitwelo ya Vahubyankulu lava loko ririmi ra vona ri nga tekeriwi enhlokweni. Hi langutile Vumbiwa ku byona byi ri yini hi mhaka ya ku tirhisiwa ka tindzimi ngopfungopfu leti khale a ti tekeriwa ehansi. Hi kumile swivangelo swo tsan'wiwa ka ririmi ra Xitsonga na ku va Vahubyankulu va tsakela ku tirhisa Xinghezi. Xana pholisi ya ririmi ya Limpopo yi ri yini yona. Hi kumile vuxokoxoko hi ku tirhisa maendlelo ya vuxiyaxiya. Ehansi ka mhaka yin'wana na yin'wana a hi nyika mavonelo ya hina.

NDZIMA YA 5

Eka ndzimaya vuntlhanu hi nyikile nkatsakanyo wa xitsalwana ku ya hi tindzima ta xona, hi tlhela hi nyika na swibumabumelo leswi faneleke. Hi nyikile nkomiso wa tindzima ku suka eka ya n'we ku ya fika eka ya vuntlhanu. Hi langutile eka mhaka ya ku tshikeleriwa ka Xitsonga epalamente ya Limpopo xikan'we na swibumabumelo.

ABSTRACT

SUMMARY OF THE RESEARCH

The research is about the usage of Xitsonga language in the Limpopo Provincial Parliament by the Members of Parliament. Where as some MP's tend to ignore Xitsonga and prefer all the members to use their languages. The Constitution has made it clear that all official languages are equal and should receive equal treatment more especially those who were marginalized by the apartheid government. The research is trying to make a mark on the usage of all official languages in Limpopo Parliament. People should not undermine other languages, the constitution is there to guide us.

CHAPTER ONE

Chapter one focuses on the reason for doing this research as well as the aim of this research. We have also looked at the two methods to be used in this research, which are the interview and observation methods. Definitions of key concepts which will be used in the research were given in this chapter. We have also looked at other research to our research where we gave our opinions on those topics. We also divided chapters from chapter one to five as well as the summary of chapter one.

CHAPTER TWO

Chapter two discussed the types of Parliaments, namely, the National and Provincial Parliaments which have their seats in Cape Town in the Western Cape Province. The last type of Parliament discussed is the Provincial Parliament which their seats take place in all the nine provinces. Summary of the chapter was provided.

CHAPTER THREE

In chapter three we have discussed the language used in the Limpopo Parliament. We also discussed the formation (members) of this Parliament. We have looked at the national and provincial language policies. We have pasted the table to view how languages are used in Limpopo (numbers of people speaking each language). The table was extracted from census document. The summary of chapter three was given.

CHAPTER 4

Chapter four is where we have information regarding our research. We have visited Limpopo Legislature in Lebowakgomo where the Parliament has its seat. Xitsonga speaking members of Parliament were interviewed and they gave us their opinions on the usage of Xitsonga language in this Parliament. The interview was about which is the most spoken language in Limpopo Parliament, an outcome was that English is the most spoken language followed by Northern Sotho. Xitsonga speaking Members of Parliament were asked how do they feel when their language is no used and why is Xitsonga not spoken in this Parliament. We further asked them what can be done to improve the use of Xitsonga in Limpopo Parliament, why members of Parliament prefers to use English than their own languages. We also looked at the Limpopo language policy on the usage of official languages. Observation was done on the documents of Parliament where we found that they are written in English.

CHAPTER 5

WINDZENI

In this chapter a summary of the research was given, the undermining of Xitsonga language in Limpopo Parliament. We also gave the recommendations for using Xitsonga in this Parliament.

A list of books which were used in this research was also given.

1	A list of books which were used in this research was also given.	1
1.1	Nsulumfo	1
1.2	Xikongomelo	2
1.3	MAENDLELO	2-3
1.3.1	Maendlelo ya salohohlobo wa swivutiso	3-4
1.3.2	Maendlelo ya vuvuziye	4-6
1.4	TRIKHAMUSIJO TA MATHENE	6-7
1.4.1	Nirimi	7-8
1.4.2	Mavunoelo ya tindzini	8-9
1.4.3	Vuvuziye	9-10
1.4.4	Vuvuziye	10-11
1.4.5	Poloshofo	11-13
1.4.6	Poloshofo	13-14
1.4.7	Poloshofo	14-15
1.5	Mavunoelo wa mifurho ya mivaviso eko dyondzo leyi	15-20
1.6	Mavunoelo echahta ta mivaviso leyi kaneriveke	20-21
1.7	Mavunoelo ya tindzini	22-23
1.8	Mavunoelo wa vuvuziye	23
		24
2	Tivoko ta Parliament	24
		24
2.1	Parliament ya Kizaka	25-26
2.2	Nyuvo ya Kizaka	26-31
2.3	Swivutiso ya nyuvo ya Swifundzankulu	32-34
2.4	Parliament ya Swifundzankulu	35-37

2.6 Nkatsakanyo wa ndzima VUNDZENI 37

NDZIMAYA 1	PHEJI
1. MANGHENELO	1
1.1 Nsusumeto.....	1
1.2 Xikongomelo	2
1.3 MAENDLELO	2-3
1.3.1 Maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso	3-4
1.3.2 Maendlelo ya vuxiyaxiya	4-6
1.4 TINHLAMUSELO TA MATHEME.....	6-7
1.4.1 Ririmi	7-8
1.4.2 Mavonelo ya tindzimi	8-9
1.4.3 Vuhundzuluxi	9-10
1.4.4 Vutoloki	10-11
1.4.5 Palamente.....	11-13
1.4.6 Soxiyolingwistiki.....	13-14
1.4.7 Pholisi ya ririmi	14-15
1.5 Nkanelo wa mitirho ya milavisiso eka dyondzo leyi.....	15-20
1.6 Mieheketo ehenhla ka milavisiso leyi kaneriweke.....	20-21
1.7 Maavelo ya tindzima.....	22-23
1.8 Nkatsakanyo wa ndzimaleyi	23
2. Tinxaka ta Palamente	24
Manghenelo	24
2.2 Palamente ya Rixaka	25-26
2.3 Huvo ya Rixaka	26-31
2.4 Yindlu ya huvo ya Swifundzankulu	32-34
2.5 Palamente ya Swifundzankulu	35-37

2.6	Nkatsakanyo wa ndzima leyi	37
NDZIMA YA 3		38
3.	Ririmi leri tirhisiwaka epalamente ya Limpopo	38
3.1	Manghenelo	38
3.2	Mavumbiwele ya Palamente ya Limpopo	38-39
3.3	Matirhiselo ya ririmi eka Palamente	39-44
3.4	Pholisi ya ririmi ya Xifundzankulu xa Limpopo.....	44-45
3.4.1	Xikongomelo xa pholisi ya ririmi	45
3.4.2	Nkambisisowaririmi	45-47
3.5	Nkatsakanyo wa ndzimaleyi	47
NDZIMA YA 4		48
4.	Vuxokoxoko bya matirhiselo ya xitsonga epalamente	48
4.1	Manghenelo	48
4.2	Ririmi leri tirhisiwaka ngopfu ePalamente ya Limpopo na swi xivangelo xa kona ...	49-53
4.2.1	Mavonelo ehenhla ka leswi kumekeke	53
4.3	Xitsonga a xi tirhisiwi ngopfu epalamente ya xifundzankulu xa Limpopo	53-56
4.3.1	Mavonelo ehenhla ka leswi kumekeke	56
4.4	Matitwelo ya Vatsonga hi ku tsan'wiwa ka Xitsonga ePalamente	56-59
4.4.1	Mavone lo ehenhla ka mhaka leyi	59
4.5	Vumbiwa mayelano na matirhiselo ya tindzimi	59-63
4.6	Leswi nga endlaka Xitsonga xi tirhisiwa ePalamente ya Limpopo	64-68
4.6.1	Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi	68
4.7	Swivangelo swo Vahubyankulu ku tirhisa Xinghezi	69-71
4.7.1	Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi.....	71
4.8	Leswi pholisi ya ririmi ya Limpopo yi vulaka swona hi mhaka leyi	71-73
4.8.1	Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi	73
4.9	Vuxokoxoko bya maendlelo ya vuxiyaxiya	73-74

4.9.1 Nkatsakanyo wa ndzima leyi 74-75

NDZIMA YA 5 76

5. NKATSAKANYO NA SWIBUMABUMELO 76

5.1 Manghenelo 76

5.2 Nkomiso wa tindzima 76-78

5.3 Ku tshikeleriwaka ka Xitsonga epalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo 78-79

5.4 Swibumabumelo 80

5.5 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE 81-84

NDZIMA YA 1

1.MANGHENELO

1.1 Nsusumeto

Ndzi susumetiwiile ku tsala xitsalwana lexi hi nhlokomhaka leyi hi ku vona ririmi ra Xitsonga ri nga tekeriwi enhlokweni ku fana na tindzimi tin'wana ta ximfumo loko swi fika eka matirhiselo ya rona ePalamante ya Rixaka na ya Xifundzankulu xa Limpopo. Nsusumeto wun'wana wu tile hikokwalaho ka ku va mixopaxopo yo tala leyi endliweke eka Ndzawulo ya Xitsonga yi voyamerile ngopfu eka timhaka ta ku xopaxopa matsalwa loko ku honisiwa swiyenge leswin'wana swa ririmi. Nakambe ndzi susumetiwiile ku endla ndzavisiso lowu ku endlela ku engetela nhlayo leyintsongo ya mixopaxopo hi tlhelo ra nhluvukiso wa Xitsonga.

Nsusumeto wun'wana i ku pfumaleka ka matsalwa ya milavisiso ya tidyondzo ta le henhla ta Masitasi na Vudokodela leyi tsariweke hi Xitsonga. Milavisiso yo tala leyi tsariweke eka tidyondzo ta le henhla yi tsariwile hi Xinghezi.

Nsusumeto wun'wana ndzi wu kumile eka ku vona leswaku swirho swa Palamente leswi vulavulaka Xitsonga swi langutela ririmi ra swona ebodhleleni loko swi ri entirhweni wa swona. Nsunsumeto wo hetelela i wo lava ku hoxa xandla eka ku tlakusa Xitsonga ePalamente tanihi rin'wana ra tindzimi ta ximfumo.

1.2 Xikongomelo

Ndzavisiso wun'wana na wun'wana a wo endliwa ntsena, kambe wu endliwa hikokwalaho ko lava ku fikelela swikongomelo swo karhi leswi mulavisisi a nga na swona. Xikongomelo xa ku endla ndzavisiso lowu i ku lava ku xopaxopa ndlela leyi Xitsonga xi tirhisiwaka ha yona ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. Xikongomelo xin'wana i ku lava ku kuma mavonelo ya Xitsonga hi swin'wana swa swirho swa Palamente. Xi ta va xikongomelo xa ndzavisiso lowu ku kana hi nkokelano lowu nga kona eka swirho swa Palamente swa Vatsonga ni leswi vumbiwa byi vulaka swona hi tlhelo ra matirhiselo ya ririmi ePalamente. Lexi xi ta va xin'wana xa swikongomelo xa xitsalwana lexi ku pfala vangwa leri nga kona hi mayelano na ku tichava ka Vatsonga ku vulavula ririmi ra vona exikarhi ka tinxaka tin'wana loko va ri ePalamente.

Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku endlela ku hlohlotella vavulavuri va Xitsonga lava nga ni mpfumelelo wo nghena ePalamente ku va va tinyungubyisa hi ku tirhisa ririmi ra vona. Xikongomelo xo hetelela i ku endla swibumabumelo leswi nga pfunaka vaxopaxopi van'wana hi tlhelo ra mavonelo ya Xitsonga loko swi fika eka matirhiselo ya rona ePalamente.

1.3 Maendlelo

Nhlokomhaka ya ndzavisiso wun'wana na wun'wana yi lawula maendlelo lawa muxopaxopi a faneleke ku tirhisa wona. Hi marito man'wana, muxopaxopi a nga tirhisi maendlelo hi ku navela ka yena. Theme leri ra maendlelo hi Xinghezi ku vuriwa *research methods*. Hi nga vula leswaku maendlelo ku kongomisiwa eka ndlela leyi nga tirhisiwaka ku hlengeleta vuxokoxoko bya ndzavisiso wo karhi. Cohen

(2009:132) u hlamusela leswi: *“Methods refer to techniques and procedures used in the process of data-gathering”*. Marito lawa ya vula leswaku maendlelo ko va switirhisiwa leswi tirhisiwaka ku kuma vuxokoxoko hi mulavisisi eka ndzavisiso wo karhi. Eka makumelo ya vuxokoxoko lebyi mulavisisi u tlhela a kota ku fikelela eka xiboho xo karhi mayelana na mhaka leyi a lavisisaka hi yona.

Eka tindzimana leti landzelaka ku ta hlamuseriwa maendlelo lama ya nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu ku ri karhi ku tshahiwa miehleketo ya swidyondzeki swin’wana. Ndzavisiso lowu wu koxa leswaku tinxaka timbirhi ta maendlelo ti ta tirhisiwa, ku nga ya nhloko hliso wa swivutiso na maendlelo ya vuxiyaxiya.

1.3.1 Maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso

Maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso hi Xinghezi ya vuriwa *“interviews”*. Nhloko hliso wa swivutiso wu kongomisa eka maendlelo yo vutisa swivutiso hi mulavisisi ku tlhela ku nyikiwa nhlamulo hi muvutisiwa. Maendlelo lawa ya nga endliwa hi vanhu vambirhi kumbe ku tlula, lava va nga bulaka hi nhloko mhaka leyi yi lavisisiwaka. Maendlelo lawa ya nga endliwa vanhu va tshamile va langutanile kumbe hi ku tirhisa riqingho. Ku burisana mi langutanile i mhaka ya nkoka hikuva muvutisiwa wa swi kota ku hlamusela muvutisi leswaku ku laveka yini eka xivutiso xo karhi. Hileswaku muvutisi wa swi kota ku lawula tinhlamulo leti ti languteriwaka hi muvutisiwa. Maendlelo lama ya vumba vuxaka na ku tshembana exikarhi ka vanhu lavambirhi. Eka maendlelo lama ku va na vanhu vambirhi lava nyikanaka miehleketo hi mhaka yo karhi. Seale(1998:21) u hlamusela maendlelo lawa a ku: *“An interview is an inter change of views between two persons conversing about a theme of mutual interest”*.

Eka maendlelo lawa mulavisisi hi yena loyi a vutisaka swivutiso, kutani munhu loyi un'wana a nyika tinhlamulo ku ya hi swivutiso swa mulavisisi. Ku va maendlelo lawa ya kota ku humelela kahle ku fanele ku ri na vuxaka bya kahle eka vanhu lavambirhi lava nga eku nyikaneni ka vuxokoxoko. Mavonelo ya Kuale(1996:05) mayelano na maendlelo lawa i ya leswaku: *"Through an interview we get to know their experiences, feelings, hopes and the world they live in."* Marito ya ntshaho lowu ya paluxa leswaku eka maendlelo lawa hi kota ku tiva munhu hi mahlamulelo ya yena, na leswaku mavutiselo ya swivutiso ya letela ku u fanele a hlamurisa ku yini.

Handle ka mavonelo lawa ya tshahiweke hi tlhela hi va na Rubin(1995:07) yena u boxa leswaku *"In interviews you have to listen so as to hear the meaning of what is being said"*. Marito lawa ya kombisa leswaku loko vavulavuri va nga yingiseli swinene va nga kumeka va nyika tinhlamulo leti hoxekeke, leswi swi nga endla leswaku vuxokoxoko bya ndzavisiso wolowo byi nga humeli kahle erivaleni.

Loko nhlamulo leyi nyikiweke yi nga enerisi muvutisi wa swi kota ku landzelerisa hi ku vutisa xivutiso xin'wana. Xin'wana xa kahle hi endlelo leri ku va muvutisiwa a nyika tinhlamulo hi ndlela yo ntshuxeka handle ka ntshikelelo wo karhi hikuva a ri karhi a vonana na muvutisi wa swivutiso.

1.3.2 Maendlelo ya vuxiyaxiya

Maendlelo ya vuxiyaxiya i maendlelo lawa hi Xinghezi ya vuriwaka *observation*. Eka maendlelo lawa ku kongomisiwa eka ku xiyaxiya swiendleko swa vanhu vo karhi lava muxopaxopi a lavaka ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso wa yena eka vona. Lexi tsakisaka eka endlelo leri i ku kumeka vuxokoxoko bya ntiyisiso hikuva mulavisisi u va a ri eku xiyaxiyeni leswi humelelaka hi yexe. A nga yimeli ku twa mahungu hi

vahlokohlisiwa. Eka maendlelo lawa mulavisisi u va a kunguhatile leswaku u ta ya tirhisa hi ndlela yihi ku va a fikelela xikongomelo xa ndzavisiso wa yena. Kidder (1981:24) u nyika nhlamuselo ya maendlelo lawa loko a ku:

Observation is a research tool serving and formulated research purpose, planned deliberately, recorded systematically and is subject to checks and controls on validity and reliability.

Eka maendlelo lawa ku va na ku tilulamisa swinene loko ma fanele ma tirhisiwa, hikuva mulavisisi u fanele ku ya laha leswi a swi lavisisaka swi humeelaka kona, a tsalatsala ehansi leswi a swi kumaka a tlhela a kota ku hlawula vuxokoxoko bya nkoka a teka byona.

Hi marito man'wana, eka maendlelo yo xiyaxiya mulavisisi u kota ku hlengeleta vuxokoxoko lebyi a nga byi vona loko byi humelela hi mahlo hikuva a ri eka ndhawu leyi timhaka ti humeelaka kona. Cohen (2009:396) a nyika nhlamuselo leyi landzelaka loko a ku:

Observation method is regarded as a research process that offers an investigator the opportunity to gather "live" data from naturally occurring social situations.

Maendlelo lawa ya pfumelela mulavisisi ku kuma timhaka hi nkarhi lowu ti humeelaka hi wona. Ku xiyaxiya timhaka swi nga endliwa eka tindhawu ta mani na mani swi ya hi ku ku lavisisiwa yini hi nkarhi wolowo. Le Compte (1993:200) u ri: "What to observe depends on the topic".

Lexi tsakisaka hi maendlelo lawa i ku nhlokomhaka hi yona yi lawulaka leswi u faneleke ku xiyaxiya swona. Eka maendlelo lawa timhaka ti xiyaxiyiwa eka ndhawu leyi ti humelelaka eka yona naswona mulavisisi a nga vutiseli vanhu u tilangutela hi yexe a vona leswi humelelaka.

Nhlokomhaka ya lawula leswaku mulavisisi u fanele ku kuma mpfumelelo wo nghena laha a lavaka ku ya endla kona vuxiyaxiya bya yena. Hambiswiritano, kun'wana mulavisisi a nga ya xiyaxiya timhaka ta nkoka ta nhlokomhaka ya yena handle ka mpfumelelo eka vaxiyaxiyiwa. Hi nkarhi wa ku xiyaxiyiwa i swa nkoka ku boxa leswaku mulavisisi u fanele ku va munhu loyi a tshembekeke, a teka vuxokoxoko lebyi nga byona handle ko tatisa kumbe ku hunguta. U fanele ku va a titoloveta na vanhu lava a va xiyaxiyaka. U fanele ku va a kunguhata ntirho wa yena a tiva leswaku u lava ku xiyaxiya yini a tlhela a kunguhata na nkarhi lowu a nga ta wu tirhisa.

1.4 Tinhlamuselo ta matheme

Xiyenge lexi xi ta hlamusela matheme ya nkoka lama ya nga ta tirhisiwa nkarhi na nkarhi eka ndzavisiso lowu. Nkoka wa xiyenge lexi i ku endlela leswaku matheme lama ya twisiseka kahle ku ya hi leswi ya tirhisiweke xiswona eka ndzavisiso lowu, leswi nga hambanaka ni matirhiselo ya wona ya ntolovelo.

Leswi swi va tano hikuva dyondzo yin'wana na yin'wana yi na matirhiselo ya yona ya matheme yo karhi. Hikwalaho swi fanerile leswaku matheme lama ma hlamuseriwa hi ku hetiseka ku twisisa leswi ya vulaka swona na ntikelo wa wona eka ndzavisiso lowu. Heisler (1994:106) va ri:

This section is meant to clarify key concepts used in this study so that readers can understand the context in which these concepts were used or their unusual restricted meaning.

Marito lawa ya tshikelela leswaku matirhiselo ya theme ro karhi ya hambana ku ya hi tindhawu lomu ya tirhisiwaka kona. Tindzimana leti landzelaka ti hlamusela matheme lama ku ri karhi ku tshahiwa miehleketo ya vatsari van'wana.

1.4.1 Ririmi

Ririmi i theme ra Xitsonga leri hi Xinghezi ri vuriwaka *language*. Theme leri ri kongomisa eka xitirho lexi vanhu vo karhi va xi tirhisaka ku va va twanana eka swilo swo tala swa vutomi bya vona bya masiku hinkwawo. Vanhu va tirhisa ririmi ku vulavula na ku humelerisa migingiriko ya vona. Bussmann (1996:253) u hlamusela ririmi hi ndlela leyi:

Language is a vehicle for expression or exchange of thoughts, concepts, knowledge and information as well as the fixing and transmission of experience and knowledge.

Marito lawa ya fananisa ririmi na xifambo lexi fambisaka timhaka to karhi ku ya hala na hala. Loko Clark (1994:17) yena a hlamusela ririmi u boxa leswaku: "*Our language is central to everything we do*".

Hi ririmi hi kota ku fambisa vutomi bya hina bya masiku hinkwawo. Hinkwaswo leswi hi swi endlaka swi va swi humelela hikwalaho ka ririmi. Ririmi ri nga onha ri tlhela ri lulamisa leswi ri swi onheke. Ririmi i nchumu lowu nga na matimba swinene eka vutomi bya hina. Webb (1997:196) yena u hlamusela a ku:

Language can be used to do something such as giving or receiving information or expressing emotions.

Webb u paluxa mhaka ya leswaku ririmi ri nga tirhisiwa tanihi nchumu lowu nyikaka kumbe ku amukela timhaka to karhi kumbe ku tirhisiwa ku humelerisa ku titwa ko karhi ka munhu. Hi kota ku humelerisa ku titwa ka hina hi tlhelo ro tsaka, ku hlundzuka na ku vaviseka emoyeni hi ku tirhisa ririmi hi tindlela to hambana.

1.4.2 Mavonelo ya tindzimi

Theme ra mavonelo ya ririmi hi Xinghezi ri vuriwa *language attitude*. Theme leri ri kongomisa eka mavonelo lama munhu kumbe vanhu va nga na wona ehenhla ka ririmi kumbe tindzimi to karhi. Mavonelo ehenhla ka tindzimi ya nga va lamanene kumbe yo biha. Theme leri ri nga kongomisa eka matitwele ya vavulavuri va ririmi ra vona kumbe matitwele ya ririmi ra vanhu van'wana. Matitwelo ya ririmi ya nga va hi matlhelo mambirhi, ku nga va ku tsakela kumbe ku venga ririmi ro karhi. Richards (1992:199) u vula leswi landzelaka:

The attitudes which speakers of different languages or language varieties have towards each other's languages or to their own language.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku eka vinyi va ririmi hi vona hi xitalo va tsakela ririmi ra vona, va tinyungubyisa hi rona loko va ri tirhisa. Lava i vanhu lava nga riki na tingana ku tirhisa ririmi ra vona exikarhi ka tinxaka tin'wana. I vanhu lava tsakelaka ku tsala mahungu hi ririmi ra ka vona leswaku ri hlayiwa kun'wana na kun'wana ri tlhela ri dyondziwa na hi tinxaka tin'wana ta vanhu.

Vadyondzi lava va dyondzaka ririmi ro ka ri nga ri ra vona va komba ku tsakela ririmi rero, va ri dyondza tanihi Ririmi ro Engetela ro Sungula kumbe ra Vumbirhi.

1.4.3 Vuhundzuluxi

Theme leri ra vuhundzuluxi hi Xinghezi ri vuriwa *translation*. Vuhundzuluxi i ku hundzuluxa mahungu lama ya tsariweke hi ririmi rin'wana ma yisiwa eka ririmi rin'wana ya nga cincangi mongo wa wona. Vuhundzuluxi byi humelela eka timhaka leti tsariweke ehansi. Eka vuhundzuluxi timhaka a ti cinci ku cinca ntsena ririmi leri tirhisiweke ku tirhisiwa ririmi rin'wana. Crystal (1992:135) u hlamusela hi ndlela leyi landzelaka:

Translation is the replacement of a text in the source language by a semantically text in the target language.

Nhlamuselo leyi ya ha tiyisisa leswi hlamuseriweke eku sunguleni leswaku vuhundzuluxi i ku cinca mahungu lama tsariweke hi ririmi rin'wana ya yisiwa eka ririmi rin'wana. Ririmi leri ku tsariweke hi rona ri vuriwa "*source language*" kasi leri ku hundzuluxeriwaka eka rona ri vuriwa "*target language*". Handle ka tinhlamuselo leti tshahiweke hi tlhela hi va na Seale (1998:368) a nyika nhlamuselo leyi landzelaka "*Translation is to express something in another language*"

Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku vuhundzuluxi i ku hlamusela mhaka yo karhi hi ririmi rin'wana. Vuhundzuluxi byi endliwa hi ku tsala ehansi. Mavonelo lawa ya seketeriwa hi Hartmann (1998:353) loko yena a vula leswi landzelaka "*Translation is a communicative process*"

Vuhundzuluxi i ndlela yin'wana ya vuvulavuri, leswi hi nga vulaka leswaku i ndlela yo tirhisa leswi tsariweke ehansi ku nga matsalwa. Hi nga vula leswaku vuhundzuluxi i biloho ra tindzimi to hambana. Richards (1992:389) u ri:

Translation is the process of changing speech or writing from one language (source language) into another language (target language).

Marito lawa ya komba ku ngenisa timhaka timbirhi ku nga va ku vulavula ni ku tsala leswi hundzuluxiwaka ku suka eka ririmi rin'wana. Hi nhlamuselo leyi mutsari u katsile leswi a nga fanelanga a swi vurile eka vuhundzuluxi, ku nga ku cinca leswi vuriweke hi nomu ku ya eka ririmi rin'wana. Leswi swi hi fikisa eka nhlamuselo yin'wana ya theme leyi yelanaka swinene ni vuhundzuluxi, ku nga vutoloki.

1.4.4 Vutoloki

Theme ra vutoloki hi Xinghezi ri vuriwa *interpretation*. Lebyi hi byin'wana vuhundzuluxi lebyi endliwaka eka vuvulavuri bya nomo. Lebyi vuhundzuluxi byi vuriwa vutoloki, ku endlela ku pfuna vanhu lava va nga twisisiki tindzimi to karhi loko ku vulavuriwa.

Munhu loyi a twisisaka tindzimi leti ku vulavuriwaka hi tona hi nkarhi wolowo u hundzuluxa mahungu a byela munhu loyi a nga twisisiki ririmi ro karhi (hi ririmi ra yena) leswaku a kota ku twa mahungu lama ya vulavuriwaka. Kuale(1996:30) u hlamusela a ku: *"Translation of oral texts is called interpretation"*.

Nhlamuselo leyi yi paluxa mhaka ya leswaku vuhundzuluxi lebyi endliwaka hi nomo byi vuriwa vutoloki. Eka vutoloki hi vona migingiriko ya mbulavulo leyi yi hlamuselaka munhu loyi a nga twisisiki ririmi ro karhi, a hlamuseriwa hi ririmi ra

yena. Mavonelo hi tlhelo ra nhlamuselo ya vutoloki ya tlhela ya nyikiwa hi Seale(1998:35) loko a ku:

Interpreting is a special type of a language activity related to the transmission of the contents of one language into another.

Marito ya nhlamuselo leyi ya humesela erivaleni leswaku ku hundzuluxa leswi vuriweke hi nomu ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana swi vuriwa vutoloki. Hi marito man'wana, i ku vula mahungu lama vuriweke hi ririmi rin'wana ma tlhela ma vuriwa hi ririmi rin'wana, kambe mongo wa timhaka wu nga cincangi ku endlela leswaku lava nga twisisiki ririmi ro karhi va ta kota ku vuyeriwa na vona loko ku tirhisiwa vutoloki. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Crystal (1992:745) loko yena a ku:

Interpret is to express something that has just been said in a different language so that people who do not speak each other's language can understand each other.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku vutoloki i ku vula mhaka yo karhi leyi ya ha ku vuriwaka hi ririmi ro hambana na leri tirhisiweke ku vula mhaka leyi ku endlela leswaku vanhu lava nga vulavuriki ririmi leri tirhisiwaka va ta kota ku twanana eka mbulavulo wa vona.

1.4.5 Palamente

Theme ra Palamente hi Xinghezi ri vuriwa *Parliament*. Palamente i ndhawu laha ku vumbiwaka kona milawu ya tiko. EPalamente ku kumeka swirho swa mihlangano yo hambanahambana. Swirho leswi swi va swi vulavula tindzimi to hambanahambana. Le Compte (1993:179) u hlamusela theme ra Palamente hi ndlela leyi:

A Parliament is a legislature, especially those countries whose government system is based on the western system.

Palamente i huvo yo hlawuleka ya tiko leyi yi endlaka milawu ya tikoro karhi. I huvo ya xiyimo xa le henhla naswona swirho swa huvo leyi swa hlonipheka swinene. Kuale (1996:267) u nyika nhlamusela leyi landzelaka “*Palamente is the highest law-making body in a country*”

Marito ya ntshaho lowu ya kombisa leswaku theme ra Palamente ri kongomisa eka huvo ya xiyimo xa le henhla leyi endlaka milawu ya tiko ro karhi. Leswi swi yelana swinene na leswi boxiweke hi Crystal (1992:1027) loko a hlamusela theme leri a ku:

A group of elected politicians or other people who make the laws for their country.

Marito ya Crystal ya hlamusela leswaku theme ra Palamente ri kongomisa eka van'watipolitiki kumbe vanhu vo karhi lava hlawuriweke ku ya endla milawu ya mafambiselo ya tiko ra vona. Swirho swa Palamente swi vuriwa Vahubyankulu.

Mayelano ni mhaka leyi, Crystal (1992:1027) u vula leswi landzelaka hi Vahubyankulu “*Parliamentarian is a member of Parliament*”

Ku ya nhlamuselo leyi hi nga vula leswaku munhu loyi a tirhanaka ni swa milawu ePalamente u vuriwa hubyankulu kumbe xirho xa Palamente. EPalamente ku na mavandla ya tipolitiki lama ya kanetaka vandla leri fumaka. Leswi swi va tano hikuva vandla leri fumaka nkarhi wun'wana ri nga lava ku endla ku rhandza ka rona hambiloko swilo swa kona swi nga fambelani ni leswi vaaki va lavaka swona.

1.4.6 Soxiyolingwisitiki

Theme ra soxiyolingwisitiki hi Xinghezi ri vuriwa *sociolinguistics*. Soxiyolingwisitiki i xiphemu xa dyondzo ya ririmi leyi kongomaneke ni ku languta vuxaka exikarhi ka ririmi na vavulavuri va rona. Xiphemu lexi xa dyondzo xi languta nkoka wa ririmi ni leswi vinyi va rona va ri tirhisisaka xiswona. Leswi boxiweke swi seketeriwa hi Richards (1997:339) loko hlamusela theme leri a ku:

Sociolinguistics is the study of language in relation to social factors, that is, social class, educational level and type of education age, sex and ethnic origin.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku dyondzo ya soxiyolingwisitiki yi angarhela vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririmi ni mahanyelo ya vanhu lava va tirhisisaka ririmi rolero. Mavonelo lawa ya seketeriwa hi Crystal (1992:319) loko a hi nyika nhlamuselo leyi landzelaka:

Sociolinguistics is a branch of LINGUISTICS which studies all aspects of the relationship between LANGUAGE and society.

Rito ra “*relationship*” eka ntshaho lowu ri paluxa mhaka ya vuxaka lebyi hi byi boxeke laha henhla. Hi ntshaho lowu hi kota ku twisisa leswaku theme leri ri komba

leswaku i xiphemu xa dyondzo ya lingwistiki leyi ku nga dyondzo ya sayense ya tindzimi. Leswi vulaka leswaku soxiyolingwistiki yona yi dyondza vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu na ririmi. Malmakjaer (1991:415) yena u hlamusela a ku *“Sociolinguistics is the study of language in relation to society”* Loko hi xiyaxiyile mintshaho hinkwayo leyi nyikiweke hi twisisa mhaka ya leswaku theme leri ri vula dyondzo ya vuxaka bya vanhu na ririmi ra vona.

1.4.7 Pholisi ya ririmi

Theme ra pholisi ya ririmi hi Xinghezi ri vuriwa *Language policy*. Pholisi ya ririmi i tsalwa leri xaxameteke matirhiselo ya ririmi kumbe tindzimi ta tiko ro karhi. Mfumo wu lawula matirhiselo ya ririmi leswaku hi rihi leri nga ta tirhisiwa tanihi ra ximfumo.

Eswikolweni na kona mfumo wu lawula eka tindzimi leti faneleke ku tirhisiwa ku dyondzisa vadyondzi tidyondzo na leswaku hi tihi tindzimi leti vadyondzi va faneleke ku dyondza tona. Hi va hi vula ririmi leri ri faneleke ku tirhisiwa eka swiyenge hinkwaswo swa ximfumo. Loko Malmkjaer (1991:241) u nyika nhlamuselo leyi landzelaka:

An official decision on the status of various languages spoken in multilingual communities, for example which languages will be the national or official language, which languages will be used as regional languages and what their status will be.

Nhlamuselo leyi yi komba leswaku mfumo wu fanele ku nyika tindzimi to karhi xiyimo xa matirhiselo ya tona, ku nga ku hlawula tindzimi ta ximfumo. Pholisi ya

ririmi yi nga kombisa xiyimo xa tipolitiki ta tiko ro karhi na ku va na xiave eka ikhonomi ya tiko. Nkuna (2010:233) u nyika nhlamuselo leyi landzelaka loko a ku:

Language policy is what a government does either officially through legislation, court decisions or policy to determine how language is used.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku mfumo wu na xiave lexikulu eka ku lawula matirhiselo ya ririmi ra ximfumo etikweni.

1.5 Nkanelo wa mitirho ya milavisiso eka dyondzo leyi

Eka xiyenge lexi hi langutile milavisiso ya swidyondzeki swin'wana leswi swi tsaleke hi nhlokomhaka leyi yelanaka na leyi hi lavisisaka ha yona. Leswi Xinghezi swi vuriwa *Literature review*. Leri i goza ra nkoka swinene eka ndzavisiso wun'wana na wun'wana. Ku xopaxopa milavisiso ya van'wana swi na xiave xikulu swinene, naswona swi pfuna mulavisisi ku vona leswaku van'wana va kume yini eka milavisiso ya vona. Xin'wana i ku u kota ku twisisa ku antswa mhaka leyi u lavisisaka yona na ku kuma vutivi lebyi fambelanaka na nhlokomhaka ya wena. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Webb (1993:19) loko va ku:

It is vital to find out what other people have discovered about the about the topic in particular.

Marito ya vatsari lava ya kongomisa eka mhaka ya leswaku nkoka wa ku xopaxopa leswi endliweke hi vatsari van'wana i ku kuma leswi va swi kumeke

leswaku muxopaxopi a ta languta nhlokomhaka ya yena hi tlhelo rin'wana ro hambana ni leri langutiweke. Webb (1993:19) va tlhela va ya emahlweni va ku:

The expression literature study is often used to describe the process of finding out about the previous work from a range of sources.

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa leswaku ku languta eka matsalwa ya van'wana swi endla leswaku vona va kumile yini eka milavisiso ya vona leyi va yi endleke. Ku yisa emahlweni Kuale (1996:38) u hi nyika vonelo ra yena ehenhla ka mhaka leyi loko a ku:

The literature review brings clarity and focus to your research problem, improves your methodology and broadens your knowledge base.

Hi ku komisa hi nga vula leswaku ku hlaya mitirho ya van'wana swi pfuna swinene eka ndzavisiso wa wena, u kota ku antswisa maendlelo na ku va u kuma vutivi byin'wana ku engetela eka lebyi u nga na byona. Mintirho ya swidyondzeki leswi landzelaka yi hlaiwile hi vuenti.

1.5.1 Moyeni ED (2003)

Moyeni u endlile digiri ya Onasi ehansi ka nhlokomhaka leyi nge *Nhluvukiso wa ririmi ra Xitsonga* ku sukela hi malembe ya 1994 ku fikela 2003. Eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku tindzimi hinkwato ti fanele ku ringanisiwa ku nga kumeki tin'wana ti tshikeleriwa hi mfumo.

Eka ndzavisiso lowu u kumile leswaku ririmi ra Xitsonga ra ha languteriwa ehansi ngopfu, hikuva a ri tirhisiwi eka swinavetiso na le ka mitlangu ya le ka thelevhixini a ri katsiwi hikuva mitlangu leyi kombiwaka eka thelevhixini a yi haxiwi hi Xitsonga. U kombisa leswaku ririmi ri kula hi ku tirhisiwa, kambe eka ririmi ra Xitsonga a swi tano.

1.5.2 Mnisi J (1993)

Mnisi u endlile digiri ya yena ya Onasi ehansi ka nhlokomhaka leyi nge *Code-switching eka ririmi ra Xitsonga*. Mhaka yin'wana hileswaku *code-switching* yi va biloho ro endla leswaku vanhu lava vulavulaka tindzimi to hambana va kota ku twanana, yi tlhela yi hlohlotela vavulavuri ku tiva tindzimi tin'wana leti nga riki ta vona. Nakambe swi endla leswaku munhu a nga hlupheki loko a ri etindhawini leti ku nga vulavuriwiki ririmi ra yena. Mnisi u amukela matirhiselo ya *code switching* hikuva ma hlanganisa vanhu va kota ku hanya swin'we

1.5.3 Malope NL (2005)

Malope eka digiri ya Onasi ehansi ka nhlokomhaka leyi nge *matitwele ya vadyondzisi na vadyondzi mayelana na dyondzo ya ririmi ra Xitsonga eka tigiredi ta 8-12*.

U kumile leswaku vadyondzisi na vadyondzi va na ku navela ku yisa emahlweni tidyondzo ta vona hi Xitsonga.

Malope u vona swi fanerile leswaku Xitsonga xi tekeriwa enhlokweni hi ku ya hi leswi a swi kumeke. Malope u kombisa hilaha mfumo wu nga eku ringeteni hakona ku endla leswaku tindzimi hinkwato ta ximfumo ti amukeriwa na ku tirhisiwa.

1.5.4 Mhlongo TD (1995)

Mhlongo eka digiri ya Onasi ehansi ka nhlokomhaka leyi nge *xiyimo xa "diglossia" exifundzeni xa Mhala*, u kombisa ku xaniseka ka tindzimi tin'wana hikokwalaho ka matshamelo ya vavulavuri. Hi kuma leswaku ririmi rin'wana ri tshikelela ririmi rin'wana. Ririmi leri tekiwaka ri ri ra ximfumo eka ndhawu yaleyo ri tshikelela leri nga riki ra ximfumo. Mhlongo u nyika xikombiso hi ndhawu ya le Mhala, ririmi ra Xisuthu ri tshikeleriwa hi Xitsonga hikuva vavulavuri va ririmi ra Xisuthu va boheka ku vulavula na ku dyondza Xitsonga exikolweni na le ka mintirho ya swa ximfumo hinkwayo. Leswi i ku dlaya tindzimi ta vanhu van'wana, hambiloko Vasuthu lava va nga pfumeli ku vulavula Xitsonga ekaya. Kambe eka tindhawu na migingiriko ya ximfumo va boheka ku vulavula ririmi ra Xitsonga. Mhlongo u sola maendlelo ya "*diglossia*" hikuva tindzimi tin'wana ta tshikeleriwa ti nga hluvuki hikuva ti nga tirhisiwi.

1.5.5 Nxumalo NE (2000)

Nxumalo eka digiri ya vudokodela ehansi ka nhlokomhaka leyi nge *the status and role of minority African Languages in South Africa's new and democratic language policy*. U kumile ntshikelelo lowu nga kona eka tindzimi tin'wana ta Xintu ngopfungopfu eka leti nga na vavulavuri vatsongo. Maendlelo ya nkarhi wa xihlawuhlawu ya ha ri kona eka pholisi ya ririmi ya sweswi.

Ririmi ra Xinghezi ra ha teka xiyimo xo sungula laha tikweni ra hina, ku landzela ririmi ra Xinguni na Xisuthu. Xipano xa rixaka xa bolo ya milenge xi nga thyiwa vito ra “Bafana Bafana”, xipano xa Rugby xi thyiwa “Amabokoboko”, hi tlhela hi kuma na rito ra “Laduma”, kasi xihahampfhuka lexi a xi rhwele Bafana Bafana loko va ya eFrance hi 1998 a xi thyiwile “Ndhizani”, mavito lawa hinkwawo i ya ririmi ra Xizulu.

Loko xipano xa bolo ya milenge xa vavasati xi thyiwile vito ra “Banyana Banyana” ku tlhela ku tirhisiwa na rito ra “Mabaleng”, mavito lawa hinkwawo i ma Xisuthu. Mavito ya Xitsonga na Xivhenda yo pfa ya wela Kunene. Ndzinganiso wa tindzimi a wu si fikeleriwa hambiloko tsalwa ra vumbiwa ri vula leswaku tindzimi hinkwato ta ringana, tin’wana ta ha tshikeleriwa swinene.

1.5.6 Nkuna PH (2010)

Nkuna eka tsalwa ra yena ra “*Eleven Official languages*”, laha a kombisaka ntshikelelo lowu wa ha kumekaka eka tindzimi to fana na Xitsonga na tin’wana. U kombisa hilaha Vumbiwa byi vulaka leswaku tindzimi hinkwato ta khumen’we ta ringana, kambe a ti tirhisiwi ku fana. Eka swiyenge swo hambanahambana hi kuma leswaku tindzimi leti tirhisiwaka swinene i ta Xibunu, Xinghezi, Xizulu na Xisuthu. Vatswari va teka vana va vona va va yisa eka swikolo swa Valungu laha va nga dyondziki ririmi ra manana, loko va vuya exikolweni va tlhela va vulavurisa vana lava hi ririmi ra Xilungu.

1.5.7 Phaswana NE (2000)

Phaswana eka digiri ya yena ra vudokodela u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi nge *Languages of use by the South African national government*.

Eka ndzavisiso lowu u kombisa hi tindzimi leti ti tekeriwaka enhlokweni tanihi hi ta ximfumo.

Phaswana eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku matsalwa ya mfumo ya ha kumeka ya tsariwa hi tindzimi ta Xibunu na Xinghezi. EPalamente nakona ka ha tirhisiwa ngopfu ririmi ra Xinghezi, leswi swi hambanaka ngopfu na leswi Vumbiwa byi vulaka swona. Phaswana u kombisa leswaku mhaka ya ntshikelelo wa tindzimi yi sungurile khale naswona yi tikomba ya ha ya emahlweni.

1.6 Miehleketo ehenhla ka milavisiso leyi kaneriweke

Eka xiyenge lexi hi kongomisa eka swidyondzeki swinharhu leswi endleke milavisiso ya swona hi tinhokomhaka leti yelanaka na leyi hi lavisisaka yona. Ndzavisiso wa Nxumalo wu kongomisiwile eka tindzimi leti ti tsan'wiwaka eka swiyenge swin'wana leswi ku nga ku tshikelela tindzimi tin'wana swi nga fanelangi. Ku ya hi ndzavisiso wa yena, Xinghezi xa ha tekeriwa ehenhla swinene ku landzela tindzimi ta Xinguni na Xisuthu. Ndzavisiso lowu a wu vuli nchumu hi matirhiselo ya ririmi ra Xitsonga etiPalamente ta tiko ra Afrika-Dzonga, hikuva wu kongomisile eka matirhiselo ya tindzimi ta Vantima ngopfungopfu ku tsan'wiwa ka Xitsonga eka swiyenge swo karhi swa mitirho.

Ku yelana ni leswi ndzavisiso lowu wu langutaneke na swona, Phaswana eka ndzavisiso wa yena a kongomisile eka matirhisiwelo ya tindzimi leti ti nga ta ximfumo eka swa mfumo eAfrika-Dzonga. Laha a kumeke leswaku Xinghezi na Xibunu ta ha tirhisiwa swinene eka switsariwa swa mfumo. Phaswana u tlherile a kuma leswaku ePalamente ya Rixaka ya Afrika-Dzonga ka ha tirhisiwa ngopfu ririmi ra Xinghezi. Nakambe u kumile leswaku ntshikelelo wa tindzimi wu vile kona khale na sweswi wa ha ya emahlweni.

Ndzavisiso lowu wu yelana swinene na nhlokomhaka leyi nga ta lavisisiwa eka ndzavisiso lowu. Hambiswiritano, ku hambana ka ndzavisiso lowu na wa Phaswana hileswaku lowu wu kongomisa eka Xitsonga naswona ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. Ndzavisiso wa Phaswana wona a wu languta eka matirhiselo ya tindzimi ePalamente hi ku angarhela naswona a a langutile eka Palamente ya Rixaka.

Nkuna eka tsalwa ra yena ra *Eleven Official Languages* u kombisa ku tsan'wiwa ka tindzimi tin'wana ta ximfumo eka swiyenge swin'wana swa mitirho eAfrika-Dzonga.

Swin'wana swa swona i ku vatswari van'wana a va tekeli enhlokweni ririmi ra vona va tsakela leswaku vana va vona va dyondza ririmi ra Xinghezi na le kaya va vulavula xona. Nkuna u kombisa leswaku tindzimi ta ximfumo i khume n'we, kambe matirhiselo ya tona a ya ringani, ku na leti ti tirhisiwaka swinene, kasi eka ndzavisiso lowu ku kongomisiwa eka matirhiselo ya Xitsonga ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo.

1.7 MAAVELO YA TINDZIMA

1.7.1 Ndzima ya 1

Ndzima ya 1 yi hlamusela hi manghenelo ya xitsalwana lexi. Eka manghenelo lawa ku katsiwa nsusumeto na xikongomelo. Eka ndzima leyi ku tlhela ku hlamuseriwa hi vuenti maendlelo lama nga ta tirhisiwa ku kuma vuxokoxoko, tinhlamuselo ta matheme, mavonelo ya vatsari van'wana mayelano na ndzavisiso lowu, miehleketo ehenhla ka milavisiso ya swidyondzeki swin'wana, maavelo ya tindzima na nkatsakanyo wa ndzima ya 1.

1.7.2 Ndzima ya 2

Eka ndzima ya vumbirhi hi ya kana hi tiPalamente ya Afrika-Dzonga, ku nga ya tiko (Rixaka) hinkwaro leyi nga na tiyindlu timbirhi, na ta swifundzankulu, kambe ntshikelelo wu ta va eka Xifundzankulu xa Limpopo. Hi ta hlamuseriwa leswaku ku humelela yini ePalamente, ti vumbiwa hi swirho swingani.

1.7.3 Ndzima ya 3

Eka ndzima leyi ku kaneriwa hi matirhiselo ya ririmi ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. Hi ta languta leswaku hi tihi tindzimi leti tirhisiwaka na leti ti nga tirhisiwiki swinene na swivangelo swa kona.

1.7.4 Ndzima ya 4

Eka ndzima leyi ku ta nyikiwa vuxokoxoko lebyi kumemekeke eka swirho swa Palamente ya Limpopo hi matirhiselo ya ririmi loko va ri kwale Palamente na leswaku hikokwalaho ka yini va nga tirhisi tindzimi ta vona, va tsakela ku tirhisa ririmi ra Xinghezi.

1.7.5 Ndzima ya 5

Leyi i ndzima yo hetelela leyi yi dlayelelaka ntirho hinkwawo, hi ta nyika mavonelo ya hina eka timhaka leti kumekeke eka xitsalwana lexi, hi tlhela hi nyika na swibumabumelo ku ya hi leswi hi swi kumeke eka ndzavisiso lowu.

1.8 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi hi hlamuserile nsunsumeto lowu endleke leswaku hi endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi. Hi tlherile hi nyika xikongomelo xa ndzavisiso.

Maendlelo lama nga tirhisiwa ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu ma nyikiwile, ku nga maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso na maendlelo ya vuxiyaxiya. Xiyenge xin'wana lexi kaneriweke i xa ku nyika tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke ngopfu eka ndzavisiso lowu. Nkanelo wa ndzima leyi wu tlherile wu hlamusela leswi swidyondzeki swin'wana swi kumeke swona leswi yelanaka ni nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu. Swi vile swa nkoka ku va ku nyikiwa ni mavonelo ehenhla ka mlavisiso leyi kaneriweke kutani ku katsakanyiwa ndzima leyi.

NDZIMA YA 2

2. TINXAKA TA PALAMENTE

2.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta kaneriwa tinxaka to hambanahambana ta tiPalamente ni leswi ti hlawulekisaka xiswona. Palamente tanihilaha hi boxeke hakona eka ndzima yo sungula, i ndhawu laha ku endliwaka kona milawu ya tiko. Tanihi tiko rin'wana na rin'wana, Afrika-Dzonga ri na Palamente ya rona. xiswona. Ku va hi ta fika eka Palamente leyi hi vulavulaka hi yona yi nga ya mfumo wa xidimokirasi namuntlha a swi nga olovi, hikuva eka Palamente ya khale Vantima a va nga pfumeleriwi, leswi a swi ri exikarhi ka malembe ya 1910 ku fika 1994. Kambe rendzo lero tika ri fambiweke ri endlile leswaku namuntlha Vantima va tikuma va ri ePalamente ku hambana ni leswi a swi ri xiswona khale ka mfumo wa xihlawuhlawu. Leswi swi seketeriwa hi marito lama landzelaka yo huma eka Parliamentary Archives (01:2013) loko ma ku:

It has undergone many transformation as a result of the tumultuously from 1910 -1994.

Ntshaho lowu wu tiyisisa mhaka leyi boxiweke le henhla ya leswaku eka minkarhi leyi nga hundza ku vile na ku cincancinca ku kulu eka xiyimo xa Palamente ya tiko ku fikela laha ku nga nghena mfumo wa xidimokirasi. Ku cincancinca loku a ku katsa na matirhiselo ya tindzimi.

Palamente ya Afrika-Dzonga yi aviwile hi swiphemu swimbirhi, ku nga Palamente ya Rixaka ya Afrika-Dzonga (National Parliament of South Africa), leyi hi yona leyikulu ya kona. Palamente ya vumbirhi hi leyi yi vuriwaka Palamente ya Xifundzankulu

(Provincial Parliament), leyi yona a yi kulangi ku fana na Palamente ya Rixaka. Sweswi hi ta languta eka tiPalamente ta hina hi yin'we yin'we:

2.2 Palamente ya rixaka

Palamente YA Rixaka ku kongomisiwa eka Palamente leyikulu ya tiko. I Palamente leyi migingiriko yo tala ya swiboho swa mafambiselo ya tiko swi endliwaka kona. Rixaka leri ra Palamente hi rona lerikulu loko hi ri ri pimanyeta ni rixaka lerin'wana. Palamente ya Rixaka ya Afrika-Dzonga yi kumeka eka Xifundzankulu xa Kapa-Vupeladyambu. Mayelano ni mhaka leyi, Vumbiwa (1996:27) byi ri:

The seat of Parliament is Cape Town, but an Act of Parliament enacted in accordance with Section 76(1) and (5) may determine that the seat of Parliament.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Palamente ya Rixaka i ndhawu laha ntshamo wa Palamente wu endliwaka kona, kambe ndhawu leyi yi nga cinciwa hi ku landzelela milawu yo karhi ya Huvo leyi loko swi tshuka swi laviwile ku cinca.

Palamente ya Rixaka yi avanyisiwile hi swiphemu swimbirhi ku nga, Huvo ya Rixaka (National Assembly) na Huvo ya Swifundzankulu (National Council of Provinces/NCOP). Mhaka leyi yi seketeriwa hi Parliamentary Archives (01:2013) yi ri:

vulavula tindzimi to hambana ku ya hi tindhawu leti va humaka eka tona. Tindzimi leti va ti vulavulaka hi leti ti nga nyikiwa matimba hi ku landza Vumbiwa leswaku i tindzimi ta ximfumo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi National Language Policy (2003:5) loko yi longoloxa tindzimi ta ximfumo hi ndlela leyi:

The 11 official languages are isiNdebele, isiXhosa, isiZulu, and isiSwati (referred to as the Nguni language group); Sesotho, Sepedi and Setswana (referred as the Sotho language group); Tshivenda, Xitsonga, English and Afrikaans.

Ntshaho lowu wu longoloxile tindzimi leti ta ximfumo ku ya hi vavulavuri va tona laha hi nga na ta Xingoni, ta Xisuthu na leti ti nga hava vuxaka exikarhi ka tona. Hambiloko tindzimi leti ta khumen'we ti pfumeleriwa ku tirhisiwa ePalamente hi ku ya hi Vumbiwa, a hi hinkwato leti ti nga ku tirhisiweni. Ku na tindzimi leti ti tirhisiwaka ngopfu tona ti katsa Xinghezi, Xizulu, Xixhosa na Xisuthu. Xinghezi xona xi famba emahlweni eka tindzimi hinkwato, hikuva vanhu va tshemba leswaku hi rona ririmi ra matimba ro komba leswaku u dyondzekile naswona hi rona ri tirhisiwaka ngopfu eka swa tipolitiki. Matirhiselo lawa yo tekela tindzimi to karhi enhlokweni swi hambana ni leswi Vumbiwa byi tsakelaka swona ku nga ku tirhisiwa ka tindzimi hinkwato. Hi ku vula ka tatana J. Sukumani loyi a tirheke eka Palamente ya rixaka tanihi hi muhundzuluxi wa tindzimi u ri:

Ririmi ra Xitsonga a ri vulavuriwi eka Palamente leyi hikuva ku hava va vaulavuri va rona. Nhlayo ya Vatsonga yi le hansa eka nkarhi wa sweswi. Kasi loko Palamente leyi yi sungula hi 1994 Vatsonga a va ri kona se a xi vulavuriwa.

Kasi Vumbiwa bya tiko byi tsakela ku ringanisa tindzimi hinkwalaho NLP (2003:5) yi nge:

There is currently a strong awareness of the need to intensify efforts to develop the previously marginalized indigenous languages and to promote multilingualism.

Ntshaho lowu wu paluxa makungu lawa mfumo wu nga na wona wa ku lava ku tlakusa na ku hluvukisa tindzimi leti a ti nga tekeriwi enhlokweni eka nkarhi hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu. Tin'wana ta tindzimi leti ti katsa Xivhenda na Xitsonga.

Matsalwa ya le Palamende na wona ya kumeka ya tsariwile hi ra Xinghezi. Tsalwa nongonoko wa siku na siku leri hi xinghezi ri vuriwaka "order paper" ri va ri tsaririwile hi Xinghezi, kutani ri hundzuluxeriwa eka tindzimi letin'wana kumbe ku tirha vukorhokeri bya vutoloki. Hi nga tlhela hi boxa leswaku na vutsari byin'wana na byin'wana byi kumeka byi tsariwile hi Xinghezi. Vutsari byin'wana bya le Palamente byi tiveka hi vito ra, *Hansard*, Parliamentary Archives (03:2013) yi ri "*Hansard publications named after an English printer, L Hansard who compiled reports until 1889*"

Ntshaho lowu wu hlamusela lomu vito ra swiviko swa Hansard ri humaka kona, swi nga thyiwa hikokwalaho Hansard loyi a hlengeleta vutsari bya Palamente khale.

Loko hi xiyaxiyile eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku maendlelo lama ya kumeka ya tikela Vahubyankulu lava va nga kotiki ku hlaya na ku vulavula Xinghezi. Mikarhi yo tala vuhundzuluxi na vutoloki byi va byi sukela eka Xinghezi ku ya eka tindzimi ta Vantima hi ku angarhela, na Xitsonga hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu. Mhaka yin'wana hi yi xiyaxiyeke hileswaku swa kala ku kuma vuhundzuluxi lebyi sukelaka

eka Vantima ku ya eka Xinghezi hikuva Vahubyankulu lava va vyamela eka ririmi leri, kambe swa pfa swi humelela. Hi mayelano na mhaka leyi, Parliamentary Archives (2013:03) yi ri “*The official documents are translated from English to ten official languages and vice versa*”

Ntshaho lowu wu kombisa ndlela leyi vuhundzuluxi byi humelelaka ha yona ePalamente na ku tiyisisa leswaku vutsari bya kona hi minkarhi yo tala byi tsariwile hi Xinghezi kutani byi hundzuluxeriwa eka tindzimi letin’wana ta ximfumo ta khume.

Hi nkarhi wa ndzavisiso lowu hi xiyaxiyile nongonoko wa Palamente eka thelevixini kutani hi twa na ku vona minjhekanjhekisano yi fambisiwa hi Xinghezi. Hambiswiritano, ku vile ni siku rin’we hubyankulu tatana Hlungwana a endla njhekanjhekisano wa yena hi Xitsonga.

Tindzimi ta Vantima leti ti talaka ku tirhisiwa ePalamente i to fana na Xizulu, Xixhosa na Xisuthu hikuva vavulavuri va tona va kumeka va ri kona naswona a va tinyumi ngopfu ku tirhisa tindzimi leti. Hi hala tlhelo, Vahubyankulu lava va vulavulaka Xinghezi na Xibunu va pfa va twala va xeweta hi tona tindzimi leti tilongoloxeke ehenhla. Leswi swi kale swi humelerisiwa hi khale ka Holobyenkulu wa Timali - tatana Trevor Emmanuel loko a lava ku nyika mpimanyeto wa timali a sungula hi ku vulavula ririmi ra Xisutho a ku “*Tlala yi kgotsini*”. Lexi i xikombiso xa kahle xa leswaku tindzimi tin’wana ta Vantima ta tirhisiwanyana va ka van’wana va tsakela ku titirhisa.

Ku pfumaleka ka ku tirhisiwa ka tindzimi ta Vantima ePalamente swa hlamarisa hikuva hi xiyaxiyile kutani hi kuma leswaku ku tele Vahubyankulu va Vantima ePalamente leyi. Hi ku ya hi ntokoto wa tatana J. Sukumani loyi a tirheke eka Palamente leyi u kombisa leswaku loko Palamente ya mfumo wa xidimokirasi yi

sungula a va tirhisa swinene tindzimi hinkwato ta ximfumo hikuva na vavulavuri va tona a va ri kona. Kambe loko nkarhi wu ya wu famba eka malembe ya 1998 nhlayo ya vanhu lava vulavulaka tindzimi leti voneriwaka ebodhleleni yi ye ehansi swinene. Leswi swi endla leswaku tindzimi leti ti pfumala vatirhisi.

Mhaka yin'wana leyi hi yi xiyeke hileswaku loko ku pfuriwa Palamente ku va ku ri ni muphati loyi a phataka president ya tiko loko a nga si nyika xiviko xa Palamente. Muphati loyi ku kumeka ku ri wa tindzimi ta Xizulu, Xixhosa na Xisuthu ntsena. Xitsonga a ku si tshama ku va ni muphati wa kona. Hi lo twa lembe ra 2014 laha ku nga van a muphati wa Xivhenda loyi a yimisiweke a nga si heta ku phata.

Eka nhlayo leyi ya 400 ya Vahubyankulu vunyingi bya vona va huma eka nhlango lowu fumaka tiko ivi ku tatisa mihlangano leyi kanetaka nhlango lowu fumaka.

Swirho leswi kumekaka eka Huvo leyi swi va swi huma eka tindhawu to hambanahambana ta swifundzankulu leswi swi nga kona. Vahubyankulu lava va vulavula tindzimi to hambana ku ya hi tindhawu leti va humaka eka tona. Tindzimi leti va ti vulavulaka hi leti ti nga biwa xigandlu leswaku i tindzimi ta ximfumo ta tiko ku nga leti landzelaka: Xinghezi, Xibunu, Xizulu, Xixhosa, Xitsonga, Xivhenda, Xisuthu, Xisuthu xa Lebowa, Xitswana, Xiswati na Xindebele.

Tindzimi leti ta ximfumo ti longoloxiwile ku ya hi mitlawa ya tona laha hi nga na ta Xingoni, ta Xisuthu na leti ti nga hava vuxaka exikarhi ka tona. Hambiloko tindzimi leti ta khumen'we ti pfumeleriwa ku tirhisiwa ePalamente, a hi tindzimi hinkwato leti nga eku tirhisiweni. Ku na tindzimi leti ti tirhisiwaka masiku hinkwawo loko va ri kwale ePalamente, tona i tindzimi to fana na Xinghezi, Xizulu, Xixhosa na Xisuthu. Xinghezi xona xi famba emahlweni eka tindzimi hinkwato, hikuva vanhu va tshemba leswaku hi rona ririmi ra matimba ro komba leswaku u dyondzekile naswona hi rona

ririmi ra tipolitiki. Hi ku vula ka tatana J. Sukumani, loyi a tirheke tanihi muhundzuluxi wa tindzimi u ri:

Xitsonga a xi vulavuriwi eka Palamente leyi, hikuva ku hava vavulavuri va xona. Nhlayo ya Vatsonga yi le hansi eka nkarhi wa sweswi. Kasi loko Palamente leyi yi sungula hi 1994 Vatsonga a va ri kona se a xi vulavuriwa.

Vumbiwa byi langutela ku ringanisa tindzimi hikokwalaho NLP (2003:5) yi kombisa leswaku:

There is currently a strong awareness of the need to intensify efforts to develop the previously marginalized indigenous languages and to promote multilingualism.

Ntshaho lowu wu paluxa makungu lawa mfumo wu nga na wona ya ku lava ku tlakusa na ku hlukisa tindzimi leti a ti nga tekeriwi enhlokweni eka nkarhi lowu hundzeke.

Makanelwa ya le Palamente na wona ya kumeka ya tsariwile hi Xinghezi. Tsalwa ra nongonoko wa sisu na siku leri hi Xinghezi ri vuriwaka *order paper* ri tsariwile hi Xinghezi, kutani ri hundzuluxeriwa eka tindzimi letin'wana kumbe ku tirha vukorhokeri bya vutoloki. Hambu ku ri vutsari byin'wana na byin'wana bya le Palamente byi tiveka byi va byi tsariwile hi xinghezi.

Maendlelo lama ya kumeka ya tikela Vahubyankulu lava va nga kotiki ku hlaya na ku vulavula ririmi ra Valungu.

2.4 Yindlu ya huvo ya Swifundzankulu

Rixaka leri ra Palamente i yindlu ya vumbirhi eka Palamente ya Afrika-Dzonga. Tanihi leyi kaneriweke laha henhla, na yona yi kumeka eXifundzeni xa Kapa-Vupeladyambu, edorobeninkulu ra Kapa. Hi nkarhi lowu yi simekiweke hi wona a yi tiveka yi ri *Senate of Provinces*. Yi tivekile hi vito ra NCOP hi lembe ra 1997 loko ku huma tsalwa ra Vumbiwa ro hetelela. *Parliamentary Archives* (2013:03) yi ri *“The NCOP is one of the two Houses of Parliament which came into effect in 1997”* Ntshaho lowu wu paluxa leswaku Huvo leyi hi yin’wana ya tiyindlu ta le Palamente leyi sunguleke ku tirha hi lembe ra 1997.

Huvo leyi yi vumbiwa hi swirho swo ringana makume kaye, swo huma eka swifundza leswi swa kaye swa tiko leri. Swirho leswi swi tlhela swi kumeka swi huma eka mihlangano ya tipolitiki yo hambanahambana leyi nga vuyimeri eka tiPalamente ta le swifundzeni. Xifundza xin’wana na xin’wana xi rhumela khume ra swirho eka Huvo leyi ku katsa na Muphirimiya wa Xifundzankulu xexo. *Parliamentary Archives* (2013:02) yi ri:

A provincial delegation consists of six permanent delegates and four special delegates selected from the Members of Provincial Legislature (MPL).

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku vurhumiwa bya Swifundzankulu bya NCOP byi vumbiwa njhani, ku nga tsevu wa vurhumiwa bya nkarhi wo leha na mune wa vurhumiwa byo hlawuleka lebyi byi nga hlawuriwa exikarhi ka Vahubyankulu va Palamente ya Xifundzankulu. Loko Vumbiwa (1997:36) byi vula leswi landzelaka:

The National Council of Provinces is composed of a single delegation from each Province consisting of ten delegates.

Ntshaho lowu wu tiyisisa nhlayo ya vurhumiwa lebyi nga eka Huvo leyi leswaku i khume hi Xifundzankulu xin'wana na xin'wana.

Huvo leyi yi fambisiwa hi mutshamaxitulu loyi a nga hlawuriwa kwale eka Huvo leyi. Eka Huvo leyi ku kaneriwa timhaka ta le ka Swifundzankulu leswi swa kaye. Leswi swi seketeriwa hi mimfungho (*Coat of arms*) ya Swifundzankulu leyi yi damarhetiweke emakhumbini ya yindlu ya Huvo leyi.

Tihuvo letimbirhi ta pfa ti hlangana hi nkarhi wa ku pfuriwa ka Palamente, loko ku tshuka ku ri na timhaka to karhi ta xihatla ku fana na loko va vhotela nawumbisi wo karhi. Kasi na yena Puresidente wa tiko u pfa a ya eka Huvo leyi loko va vulavula timhaka ta vukosi. Vumbiwa (1997:38) byi seketela mhaka leyi hi marito lawa landzelaka:

The President may summon the National Council of Provinces to an extraordinary sitting at any time to conduct special business.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku Puresidente wa swi kota ku hlanganisa tihuvo letimbirhi ta Palamente eka ntshamo wo hlawuleka ku kanela timhaka tin'wana.

Nhlayo yikulu ya Vahubyankulu lava i vavulavuri va tindzimi ta Vantima ti nga tindzimi leti ti nga vuriwa leswaku i ta ximfumo laha tikweni. Vumbiwa byi tsakela ku tirhisiwa ka tindzimi leti khale a ti nga tekeriwi enhlokweni leswaku na tona ti kota ku hlukukisiwa. National Language Policy (2003:5) yi ri:

There is currently a strong awareness of the need to intensify efforts to develop the previously marginalized indigenous languages and to promote multilingualism in South Africa.

Ntshaho lowu wu paluxa xilaveko lexi nga kona xa ku lava ku sungula ku tekela enhlokweni tindzimi leti a ti tekeriwa ehansi khale na ku lava ku tihluvukisa na ku tlhela ku endliwa leswaku vanhu va tiko leri va tiva ku tirhisa tindzimi to tala ta tiko ku nga ri ku khomelela eka tindzimi ta Xinghezi ntsena.

Loko hi xiyaxiyile hi kumile leswaku matirhiselo ya tindzimi leti ya fana swinene na le ka matirhiselo ya tindzimi eka Huvo ya Rixaka, laha Xinghezi xi rhangaka emahlweni, kutani ku landzela ririmi ra Xizulu, Xixhosa na Xisuthu. Xivangelo xin'wana i xa leswaku Vahubyankulu lava vulavulaka tindzimi tin'wana a va talangi kutani a swi olovi ku tirhisa tindzimi ta vona. Eka Huvo leyi nakona matirhiselo ya tindzimi a ya famba kahle kusukela hi 1994, tindzimi a ti tirhisiwa hinkwato kambe nhlayo ya vavulavuri va tindzimi leti yi le hansi.

Vutsari bya le ka Huvo leyi na byona byi xiyaxiyiwile kutani ku kumeka leswaku byi endliwa hi Xinghezi ku fana na le ka Huvo ya Rixaka. Nongonoko wa siku na siku na matsalwa yo fana na minjhekanjhekisano ya swona swi va swi tsariwile hi ririmi ra Xinghezi.

Vutsari lebyi bya minjhekanjhekisano leyi yi vura ya *Hansard* na yona. Swi endla leswaku vukorhokeri bya vuhundzuluxi na vutoloki byi suka eka Xinghezi byi ya eka tindzimi ta Vantima.

Leswi swi hi fikisa eka leswaku tindzimi leti hi ti twaka ti tirhisiwa ePalamente ti na vinyi va tona. Tindzimi leti ti nga tirhisiwiki a ti na vanhu lava va ti vulavulaka, kasi van'wana va titwa swi va nyumisa ku tirhisa tindzimi ta vona.

2.5 Palamente ya Swifundzankulu

Leyi i Palamente ya vumbirhi leyi kumekaka eAfrika-Dzonga. Afrika-Dzonga ri na swifundzankulu swa kaye, leswi vulaka leswaku tiPalamente leti i kaye naswona ti kumeka eka swifundzankulu ta swona eka madorobankulu ya swifundzankulu leswi landzelaka: Limpopo, Mpumalanga, Gauteng, Kwazulu-Natal, Free State, N'walungu-Vupeladyambu, Kapa Vuxa, Kapa N'walungu, Kapa Vupeladyambu.

Eka swifundzankulu leswi ku na tindzimi ta ximfumo leti ti vulavuriwaka hi vanhu lava va tshamaka eka swona, hileswaku ku ya hi swifundzankulu leswi ku na tindzimi to karhi leti ti vulavuriwaka ngopfu, kasi tin'wana ta tona le ta ximfumo a ti vulavuriwi eka swifundzankulu swin'wana. Tindzimi leti vulavuriwaka ngopfu eka swifundzankulu ta ximfumo hi leti landzelaka:

- Kapa Vuxa: Xixhosa 78, 8%, Xibunu 10,6% na Xinghezi 5,6%.
- Kapa N'walungu: Xibunu 53, 8% na Xitswana 33,1%.
- Kapa Vupeladyambu: Xibunu 49,7%, Xixhosa 24,79% na Xinghezi 20,3.
- Kwazulu-Natal: Xizulu 77,8% na Xinghezi 13,2%.
- Gauteng: Xizulu 19,8%, Xinghezi 13,3%, Xibunu 12,4% na Xisuthu 11,6% .
- Limpopo: Xisuthu xa N'walungu 52,9%, Xitsonga 17%, na Xivhenda 16,7%.
- Free State: Xisuthu 64, 2%, Xibunu 12,7% na Xixhosa 7,5%.
- Mpumalanga: Xiswati 27,7%, Xizulu 24,1%, Xitsonga 10,4% na Xindebele 10,1%.
- N'walungu Vupeladyambu: Xitswana 63, 4% na Xibunu 9%.

Eka tindzimi leti longoloxiweke laha henhla leri vulavuriwaka eka swifundzankulu swo tala i Xibunu hikuva ri vulavuriwa eka swifundzankulu swo ringana tsevu, ku landzela ra Xinghezi leri vulavuriwaka eka swo fika mune, Xizulu na xona xi vulavuriwa ngopfu eka swifundzankulu swa mune kasi Xixhosa xona xi vulavuriwa eka swifundzankulu swinharhu.

Xifundzankulu xa Gauteng na Mpumalanga hi swoona swi nga na tindzimi ta mune (to tala) leti ti vulavuriwaka swinene. Kasi Kwazulu-Natal, Kapa-N'walungu na N'walungu Vupeladyambu eka swona ku vulavuriwa ngopfu tindzimi timbirhimbirhi ntsena.

Matirhiselo ya tindzimi leti eka Swifundzankulu swa tiko ma na xiave ngopfu eka matirhiselo ya tindzimi leti ePalamente. Tindzimi ta Xitsonga, Xivhenda na Xindebele i tindzimi leti ti nga na nhlayo ya le hansi ya vavulavuri, leswi swi endla leswaku tindzimi kandziyeriwa hikuva a ti na ndhuma. Swi tano na le la Palamente ya Limpopo, Vatsonga lava nga kona a va talangi, swi endla leswaku ririmi ra vona ri nga vulavuriwi.

Palamente ya Xifundzankulu xo karhi yi vumbiwa hi Vahubyankulu lava va nga vaaki va Xifundzankulu xolexo, lava va humaka eka mihlangano ya tipolitiki yo hambana leyi na yona yi kumekaka eka Xifundzankulu xolexo. Nhlayo ya swirho leswi yi le hansi swinene, a yi ringani na nhlayo ya swirho leswi kumekaka eka Palamente ya Rixaka.

Timhaka leti ku kaneriwaka hi tona i ta Xifundzankulu xolexo ntsena. Tindzimi leti ti tirhisiwaka eka Palamente leyi hi leti ti vulavuriwaka eka Xifundzankulu xolexo leti ti nga tin'wana ta khumen'we ta ximfumo. Eka swifundzankulu leswi ku nga na tindzimi ta ximfumo to hlaya swi ya hi vuxirho bya Vahubyankulu leswaku ku tele

vatirhisi va ririmi rihi ku va rona ri nga ta tirhisiwa loko swi ta eka tindzimi ta Vantima. Na kona eka Palamente leyi Xinghezi xa ha famba emahlweni.

2.6 NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka ndzima leyi hi kanerile hi tinxaka ta tiPalamente leti kumekaka tikweni ra Afrika-Dzonga, laha hi nga vona Palamente ya Rixaka leyi yi nga na tiyindlu timbirhi ku nga ya Huvo ya Rixaka na Huvo ya swifundzankulu. Tihuvo letimbirhi ti le hansi ka vulawuri bya Palamente ya Rixaka leyi kumekaka eka Xifundzankulu xa Kapa Vupeladyambu edorobeninkulu ra Cape Town. Palamente ya vumbirhi leyi hi yi hlamuseleke, i ya Swifundzankulu leyi yi kumeka eka swifundzankulu leswi swa kaye eka madorobankulu ya Xifundzankulu xin'wana na xin'wana.

Hi tlherile hi kanela leswaku eka tiPalamente leti hinkwato Xinghezi hi xona xi fambaka emahlweni ku landzela tindzimi tintsongo swinene ta Vantima. Hi kotile ku vona leswaku xivangelo xo tshikeleriwa ka tindzimi leti ta Vantima i ku pfumaleka ka vatirhisi va tona loko va ri eka tiPalamente leti.

NDZIMA YA 3

3. RIRIMI LERI TIRHISIWAKA EPALAMENTE YA LIMPOPO

3.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi hi ta kana hi matirhiselo ya ririmi ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. Nkoka wo kana hi mhaka leyi hileswi Xitsonga xi kumekaka xi ri na vavulavuri vo tala eka Xifundzankulu lexi. Exifundzenikulu lexi ku ni tindzimi leti landzelaka leti vulavuriwaka ngopfu, Xisuthu xa N'walungu, Xitsonga, Xivhenda, Xinghezi, Xibunu na Xindebele. Eka ndzima leyi hi ta tlhela hi kana hi vuenti ririmi kumbe tindzimi ta Palamente ya Xifundzankulu xa Limpopo.

3.2 Mavumbiwele ya Palamente ya Limpopo

Palamente leyi yi vumbiwile hi lembe ra 1994 Dzivamisoko loko ku sungula mfumo wa xidimokrasi. Eku vumbiweni ka Palamente leyi ku hlanganisiwile khale ka matikoxikaya manharhu lawa a ya kumeka eka khale ka Xifundzankulu xa Transvaal N'walungu hi ku landza mindzelekanano ya mfumo wa xihlawuhlawu. Matikoxikaya lawa i Gazankulu, Venda na Lebowa. Palamente leyi yi kumeka eka Xifundzankulu xa Limpopo eka ndhawu ya Lebowakgomo. Laha hi kona ku nga ni miako ya khale ka mfumo wa Lebowa laha a ku khomeriwa mintshamo ya wona.

Palamente leyi yi vumbiwile hi swirho swo ringana makumemunekaye swo huma eka mihlangano ya tipolitiki yo hambanahambana leyi kumekaka kwala eka xifundzeni lexi. Vahubyankulu lava va tiveka hi ku i *Members of Provincial legislature(MPL)*.

Eka Palamente leyi vandla leri fumaka hi rona ri nga na switulu swo tala kumbe swirho swo tala, leri i vandla ra ANC. Mavandla laman'wana hi lama ya nga yo kaneta ku nga DA na COPE. Mavandla lama ya nga eka Palamente leyi a ma talangi ngopfu ku fana na le ka Palamante ya Rixaka. Palamente leyi yi rhangeriwa hi Phirimiya wa Xifundzankulu xolexo ku tlhela ku va na Xipikara na *Members of the Executive Council (MEC's)* lava rhangelaka tindzawulo to hambanahambana. Palamente leyi yi pfuriwa lembe rin'wana na rin'wana hi Phirimiya endzhaku ka loko ku pfuriwile Palamente leyikulu ya Rixaka hi nhweti ya Nyenyenyana.

3.3 Matirhiselo ya ririmi eka Palamente

Tindzimi leti tirhisiwaka eka Palamente leyi hi leti ti nga vuriwa leswaku i ta ximfumo, kambe ku ri leti ti tirhisiwaka eka Xifundzankulu lexi. Eka Xifundzankulu lexi ku vulavuriwa tindzimi leti landzelaka: Xibunu, Xinghezi, Xitsonga, Xivhenda Xisuthu xa N'walungu na Xindebele. Leswi swi seketeriwa hi Limpopo Language Policy (2003:04)hi ndlela leyi:

The Limpopo Language Act provides for six official languages of the province as Sepedi, Tshivenda Xitsonga, isiNdebele, English and Afrikaans.

Ntshaho lowu wu paluxa tindzimi leti ti nga ta ximfumo leti ti tirhisiwaka exifundzeninkulu xa Limpopo. Ku yisa emahlweni ndzavisiso lowu ku kumile leswaku Xisuthu xa N'walungu hi xona xi tirhisiwaka ngopfu tanihi ririmi ra le kaya. Leswi swi seketeriwa hi Limpopo Language Policy (2003:04) loko yi ku:

Sepedi is the most commonly used home language (52, 1%) Xitsonga (22,4%) Tshivenda (15,9%) followed by isiNdebele (1,5%).

Ntshaho lowu wu hi paluxela nhlayo ya vatirhisi va tindzimi ta ximfumo eLimpopo hi ku landza tiphensete. Hi kuma leswaku Xisuthu xa N'walungu xi ni nhlayo ya le henhla, ku landzela Xitsonga, Xivhenda, xi landzela hi Xindebele lexi nga na nhlayo ya phensete ya le hansi swinene. Ntshaho lowu wu kongomisile eka tindzimi ta Vantima. Xinghezi xona xi na 0, 5% kasi Xibunu xi na 2, 3%. Mhaka leyi hi yi boxeke yi tibaluxa kahle loko hi xiyaxiya tafula leri nga laha hansi leri hi ri kumeke eka pholisi ya ririmi ya Xifundzankulu xa Limpopo.

District	Afrikaans	English	Sepedi	Tshivenda	Xitsonga	isiNdebele	Other
Sekhukhune	1 369	1 027	885 684	610	6 786	20 268	680
Mopani	18 132	8 030	446 989	4 519	468 122	335	924
Vhembe	13 699	4 547	27 920	818 902	318 705	1 761	5 942
Capricorn	33 627	10 182	1 018 218	10 630	35 964	26 352	1 505
Waterberg	52 377	5 845	357 108	4 445	57 518	29 727	4 799

Source: Statistics South Africa, Population Census 2001

Leswi vulaka leswaku Vahubyankulu va Palamente ya Limpopo va vulavula tindzimi leti longoloxiweke laha henhla.. Ku va hubyankulu a tirhisa rin'wana ra tindzimi leti boxiweke laha henhla a swi na xihoxo. Tanihileswi vumbiwa byi pfumelelaka munhu un'wana na un'wana ku tirhisa ririmi leri a ri tsakelaka na ku hi tsundzuxa ku amukela tindzimi hinkwato ku fana. Leswi swi seketeriwa hi National Language Policy Framework bya tiko (2003:07)hi ku paluxa leswaku:

The official languages will be used in all legislative and judicial proceedings, in the publications, as a matter of right as required, provided that in the case of provincial legislatures, the use of provincial languages should be encouraged.
All official languages must "enjoy parity of esteem" and be treated equitably, thereby enhancing the status and use of indigenous languages.

Ntshaho lowu wu tsotsosela matirhiselo ya tindzimi ta ximfumo leswaku ti fanele ku tirhisiwa ku ringana ku nga ri na leti ti nyikiwaka matimba yo tlula tin'wana ngopfungopfu ku tirhisiwa ka tindzimi leti a ti tekiwa ti ri ta xiyimo xa le hansi hi khale ka mfumo wa xihlawuhlawu.

Hi nga vula leswaku Palamente ya Limpopo yi landzelela pholisi ya ririmi ya Xifundzankulu lexi, leyi andlariweke hi ku landzelela nawu wa 1996 eka Vumbiwa.

Hi ku landza nhlayo ya matirhiselo ya tindzimi eka Xifundzankulu xa Limpopo, ku vonaka Xisuthu xa N'walungu xi vulavuriwa ku tlula tindzimi letin'wana, ku landzela ririmi ra Xitsonga, Xivhenda, Xindebele, Xibunu na Xinghezi ku nga tona tindzimi leti ti nga na nhlayo ya le hansi ya vavulavuri. Hi ku komisa ririmi ra Xisuthu xa N'walungu hi xona xi fambaka emahlweni hi ku vulavuriwa.

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku hambileswi Xinghezi ri nga na vavulavuri vatsongo swinene, hi rona ririmi leri ri nga na matimba ni ku tirhisiwa eka Palamente ya Limpopo.

Swirho tala swa Palamente leyi swi twa onge loko va vulavurile Xinghezi swi va endla vanhu va le henhla ku tlula loko va vulavula tindzimi ta vona. Loko hi xiyaxiyile hileswaku Xibunu na xona xa pfa xi vulavuriwa ku fana na Xisuthu xa N'walungu, loko ku ri Xitsonga na Xivhenda a swi tali ku tirhisiwa. Kasi NLPF (2003:12) yona yi tiyisisa ku tirhisiwa ka tindzimi ta ximfumo hinkwato ePalamente loko yi ku:

The official languages will be used in all legislative activities, including Hansard publications, as a matter of right as required: Provided that in the case of provincial legislatures, regional circumstances will determine the language(s) to be used.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku tindzimi leti nyikiweke matimba ku va ta ximfumo ti fanele ku tirhisiwa eka minghingiriko hinkwayo ya Palamente ku katsa na vutsari bya Hansard, byi fanele ku tirhiseriwa tindzimi hinkwato ta ximfumo. Eka Xifundzankulu matshamelo ya vanhu va kona ya ta lawula tindzimi leti faneleke ku tirhisiwa. Eka Xifundzankulu xa Limpopo a ku fanele ku tirhisiwa tindzimi ta tsevu ta ximfumo ku nga Xinghezi, Xibunu, Xitsonga, Xivhenda, Xisuthu xa N'walungu na Xindebele.

Tinhlayo leti kumekeke eka tinhlayonhlayo ti na nkucetelo wo karhi eka matirhiselo ya ririmi loko va ri ePalamente. Leswi vulaka leswaku ku tala ka vanhu lava va vulavulaka ririmi ro karhi swi vula leswaku ririmi ra vona hi rona ri nga na matimba ku tlula tindzimi letin'wana. Xiave xin'wana lexi nga kona i ku nhlngano lowu wu nga na swirho swo tala ePalamente wu tatile rixaka rihi ra vavulavuri.

Mhaka leyi yi hi fikisa eka leswaku Xinghezi xa ha famba emahlweni. NLPF (2003:13) yi ya emahlweni yi ku:

...no person will be prevented from using the language(s) of his or her preference ...every effort must be made to utilize language facilitation facilities such as translation and/or interpreting.

Ntshaho lowu wu tshikelela mhaka ya matirhiselo ya tindzimi eka mintirho yo hambanahambana ku katsa na le Palamente leswaku munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo tirhisa ririmi leri a ri tsakelaka leri a ri twisisaka kahle kutani vukorhokeri bya vuhundzuluxi kumbe vutoloki byi fanele ku tirhisiwa ku pfuna vanhu lavan'wana va nga twisisiki ririmi leri nga ku tirhisiweni hi xivulavuri xo karhi. Leswi tsakisaka i ku na le ka Palamente ya Limpopo yuniti ya vuhundzuluxi na vutoloki yi kona ku pfuna.

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku vutsari bya matsalwa ya Palamente ya Xifundzankulu lexi na wona ya va ya tsariwile hi ririmi ra Xinghezi. Vutsari bya le ka Palamente leyi na byona byi tiveka hi ra *Hansard*. Vutsari lebyi bya le Palamente na byona byi na nhlonhlotelo wa matirhiselo ya tindzimi hikuva byi voyamela eka ririmi rin'we ra Xinghezi. Kutani ke, leswi swi endla leswaku vukorhokeri bya vuhundzuluxi na vutoloki byi tirhisiwa swinene ku pfuna Vahubyankulu lava va nga twisisiki ra Xinghezi. Vukorhokeri lebyi byi va byi sukela eka Xinghezi ku ya eka tindzimi ta Vantima. Hi nga vula leswaku vukorhokeri lebyi byi laveka ngopfu hambileswi swi endlaka leswaku matirhiselo ya Xitsonga ePalamente ya nyanya ku ya ehansi ku katsa ni tindzimi letin'wana ta Vantima. Leswi a swi nga fanelangi ku va hi ndlela leyi hikuva ePalamente ya rixaka na kona ku va ni ntshikelelo wa ririmi tanihi laha hi kombiseke hakona laha henhla.

ePalamente ya Limpopo ku vumbiwile yuniti leyi yi fambisaka timhaka ta ririmi laha va vonaka leswaku vutsari bya *Hansard* bya hundzuluxiwa xikan'we na ku ya tolokela Vahubyankulu loko va ri ePalamente. Yuniti leyi yi tirhisana na mfumo wa Limpopo ehansi ka Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Ndhavuko. Yuniti leyi yi vumbiwile hi swiyenge swinharhu ku nga swa vuhundzuluxi na vuhleri, xa ku tumbuluxa marito mantshwa na xa matsalwa na vulavisisi bya matsalwa. Leswi swi seketeriwa hi tsalwa ra Limpopo Language Policy Implementation Plan (2008:07) leyi nge:

Provincial Language Unit consists of three major division of translation and editorial services, terminology development and literature promotion and language research.

Ntshaho lowu wu paluxa mavumbiwele ya yuniti ya ririmi ya Limpopo wu tlhela wu andlala swiyenge leswi yi aviweke hi swona swinharhu. Ndzavisiso lowu wu paluxa mhaka ya leswaku Xitsonga xa ha voneriwa ebodhleleni hi tlhelo ra matirhiselo ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo.

3.4 Pholisi ya ririmi exifundzeni xa Limpopo

Vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga bya 1996 byi endlile leswaku ku va na mpfampfarhuto wa pholisi ya ririmi eka Xifundzankulu xa Limpopo. Mpfampfarhuto lowu wu lava ku tiyisisa leswi Vumbiwa byi vulaka swona loko swi fika eka matirhiselo ya tindzimi. Pholisi leyi yi endla leswi vuriwaka hi Vumbiwa ku nga ndzinganiso wa tindzimi ta ximfumo hi ku angarhela, tindzimi ta Xifundzankulu xa Limpopo hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu.

Pholisi leyi ya Xifundzankulu yi lava ku ringanisa matirhiselo ya tindzimi ta Xifundzankulu xa Limpopo. Tindzimi leti i ntsevu, leti faneleke ku tirhisiwa eka

swiyenge hinkwaswo swa mfumo ku pfuna vanhu va Xifundzankulu lexi. Swin'wana swikongomelo leswi lavaka ku fikeleriwa hi pholisi leyi i ku tlakusa na ku hluvukisa tindzimi leti khale a ti tekeriwa ehansi laha tikweni, leswi a swi endliwa hikokwalaho ka ntshikelelo lowu a wu ri kona. I mhaka keyi tivekaka leswaku ririmi ri na xiave lexikulu eka timhaka ta tipolitiki, dyondzo na ikhonomi xikan'we na le ka vutomi bya munhu un'wana na un'wana bya masiku hinkwawo. Ku ya hi pholisi leyi i swa nkoka ku langutisisa mhaka leyi yak u khira tindzimi tin'wana loko swi tae ka matirhiselo ya tona ngopfungopfu ePalamente.

3.4.1 Xikongomelo xa pholisi ya ririmi

Xikongomelo xa pholisi ya ririmi eLimpopo i ku va tindzimi ti tirhisiwa hi ndlela leyinene eka tindzawulo hinkwato ta mfumo na le ka timasipala ta Xifundzankulu xa Limpopo. Leswi i ku endlela leswaku ku nga kumeki tindzimi tin'wana ti siyiwa ehandle, kambe ti tirhisiwa ku ya hi ndlela ya kahle yo amukeleka.

3.4.2 Nkambisiso wa ririmi

Ekupfampfarhuteni ka pholisi leyi a ku tekeriwa enhlokweni matirhiselo ya ririmi hi vaaki, swilaveko swa vona mayelano na ririmi na leswi Nawumbisi wa ririmi wa Limpopo wu vulaka swona. Nawumbisi wu nyika tindzimi ta ximfumo ta tsevu leti ku nga Xitsonga, Xivhenda, Xisuthu xa N'walungu, Xinghezi, Xibunu na Xindebele.

Tafula leri ri hi kombisa xibele xibele na pholisi ya ririmi leyi i va vulavulaka. Ku ya hi *Statistics South Africa* eka ku hlayiwa ka vanhu loku veke kona hi lembe ra 2001 ku kumekile tinhlayo ta matirhiselo ya ririmi leti kombisiweke eka tafula leri nga laha hansi ku ya matirhiselo ya Tindzimi ta le Kaya eka xifundza xa Limpopo.

Table 1: Population by home language, Limpopo and South Africa, 2001

LANGUAGE	LIMPOPO		SOUTH AFRICA	
	N	%	N	%
Afrikaans	122 531	2,3	5 983 426	13,3
English	28 939	0,5	3 673 203	8,2
isiNdebele	78 617	1,5	711 821	1,6
isiXhosa	14 225	0,3	7 907 153	17,6
isiZulu	34 358	0,7	10 677 305	23,8
Sepedi	2 750 175	52,1	4 208 980	9,4
Sesotho	69 370	1,3	3 555 186	7,9
Setswana	83 130	1,6	3 677 016	8,2
Siswati	57 703	1,1	1 194 430	2,7
Tshivenda	839 704	15,9	1 021 757	2,3
Xitsonga	1 180 611	22,4	1 992 207	4,4
Other	14 278	0,3	217 293	0,5
TOTAL	5 273 642	100,0	44 819 778	100,0

Source: Statistics South Africa, Population Census 2001

Tafula leri ri hi komba kahle nhlayo na phesente ya vanhu lava va vulavulaka tindzimi ta le kaya laha exifundzheni xa Limpopo na le ka tiko hinkwaro ra Afrika-Dzonga, hambiloko tinhlayo leti ti ri ta lembe ra 2001.

Loko hi xiyaxiya kahle tafula leri hi ku kongomisa eLimpopo swi le rivaleni leswaku Xitsonga xilandzela Xisuthu xa N'walungu hi nhlayo ya vavulavuri, kambe loko swi fika ePalamente a xi tirhisiwi hi ndlela leyi fambelanaka ni nhlayo ya vavulavuri wa rona.

3.5 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzimana leyi hi langutile eka mavumbiwele ya Palamente ya Limpopo kusukela eka vuxirho na mihlangano ya tipolitiki leyi kumekaka. Hi tlhela hi languta eka tindzimi leti tirhisiwaka eka Xifundzankulu lexi na ku vona ku hi tihi leti ti nga na hlayo ya le henhla ya vavulavuri. Hi ttherile nakambe hi langutisa na tindzimi leti tirhisiwaka ngopfu ePalamente ya Limpopo. Hi kombisile ni ntshikelelo lowu nga kona ehenhla ka Xitsonga loko swi fika eka matirhiselo ya xona ePalamente ya Xifundzankulu lexi.

NDZIMA YA 4

4. VUXOKOXOKO BYA MATIRHISELO YA XITSONGA

4.1 Xikongomelo

Eka ndzima leyi hi kana hi vuenti miehleketo leyi kumekeke loko hi ri karhi hi endla ndzavisiso lowu ngopfu hi ku tirhisa maendlelo ya nhloko hliso wa swivutiso lowu endliweke xikan'we na ku boxa leswi hi swi kumeke eka maendlelo ya vuxiyaxiya. Maendlelo yo sungula lawa hi nga languta eka wona i ya nhloko hliso wa swivutiso. Eka maendlelo lawa hi lava hi ya tirhisile ku lava ku kuma swivangelo swa leswaku hikokwalaho ka yini Xitsonga xi nga tirhisiwi ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. hi ri karhi hi tshaha mavonelo ya swirho swa Palamente hi mayelano ni matirhiselo ya tindzimi ta va Vantima, kambe hi ku kongomisa ngopfu eka Xitsonga. Hi tlhela hi boxa ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eka Palamente leyi na swivangelo swo tirhisa ngopfu ka rona. Mhaka yin'wanaya i ku kuma matiwelo ya Vatsonga ehenhla ka ririmi ra vona loko ri nga tirhisiwi ku ve vavulavuri va rona va kona. Eka maendlelo lawa hi kumile Vahubyankulu lava vulavulaka Xitsonga na van'wana vatirhi hi ririmi (*language practitioners*) ePalamente.

Maendlelo ya vumbirhi hi lawa hi nga ya tirhisa i ya vuxiyaxiya lebyi endliweke hi ku endzela kona kwale eka Huvo ya milawu ya Limpopo leyi kumekaka eLebowakgomo hi xikongomelo xo ya vona leswi ririmi ri tirhisiwaka xiswona.

4.2.1 Ririmi leri tirhisiwaka ngopfu ePalamente ya Limpopo

na swivangelo swa kona

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku Xitsonga a ri tirhisiwi tanihilaha vavulavuri va rona va nga langutelaka hakona. Loko ririmi leri ri nga tirhisiwi swi vula leswaku ku na rin'wana ririmi leri tirhisiwaka ematshan'wini ya rona. Vahloko hlisiwa hinkwavo lava ngheneleleke eka ndzavisiso lowu va vurile mhaka yin'we loko swi ta eka ririmi leri ri tirhisiwaka ngopfu ePalamente ya Limpopo, va boxile Xinghezi leswaku hi xona xi tekaka ndhawu ya le mahlweni hi ku tirhisiwa, xi landziwa hi Xisuthu xa N'walungu. Mhaka ya ku tirhisiwa ngopfu ka ririmi ra Xinghezi yi seketeriwa hi Phaswana (2000:) loko a ku:

English is being entrenched as the only official language in Parliament.

Although speeches and addresses could be made in any one of the eleven official languages, as all the speeches in languages other than English are translated into English in the Hansard document.

Ntshaho lowu wu paluxa ku Xinghezi i ririmi ra ximfumo leri ri nga rona ri tirhisiwaka ngopfu epalamente Phaswana u tlhela a vula leswaku mimbulavulo ya Palamente yi nga endliwa hi tindzimi tin'wana ta ximfumo ivi ti hundzuluxeriwa eka Xinghezi. Leswi vulaka leswaku swi nga olova ku tirhisa tindzimi letin'wana hikuva mimbulavulo leyi yi tlhela yi hundzuluxiwa hi Xinghezi.

Eka ndzavisiso lowu hi lavisile hi kuma swin'wana swa swivangelo swa kona ku nga va yini. Kutani ke, hi kumile tinhlamuselo to hambana ku ya hi vahlokhlisiwa lava va vutisiweke. Hubyankulu Hubyankulu Juluka Mabasa u boxe leswi landzelaka mayelana ni ririmi leri tirhisiwaka ngopfu ePalamente ya Limpopo:

Vanhu vo tala va tshemba leswaku ririmi ra Xinghezi ri hlanganisa vanhu va tindzimi to hambana. Nakambe vanhu vo tala va yelanisa vutlhari na ku dyondzeka na ririmi ra Xinghezi, kasi van'wana Xinghezi ri dyondzeka na ririmi ra Xinghezi, kasi van'wana ririmi ri va nyika xiyimo xa le henhla no xiximiwa.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku Xinghezi hi rona ririmi leri tirhisiwaka ngopfu ePalamente, hikuva ri fambelanisiwa ni ku dyondzeka no xiximeka. Leswi swi hi fikisa eka mhaka ya leswaku tindzimi ta Vantima ta khiriwa. Msimang (1993:146) u kombisa mhaka yo yelana loko a ku *African languages are always utilized at the lowest domain, e.g sports, agriculture, family and etc.*

Ririmi ra Xinghezi ri vutisiweke na ririmi ra Xinghezi ri dyondzeka na ririmi ra Xinghezi.

Ntshaho lowu wu paluxa ndlela leyi yi tindzimi ta Vantima ti tirhisiwaka ha yona ku nga eka swiyimo swa le hansi ku fana na le ka vurimi, mintlangu, timhaka ta ndyangu na swin'wana nkoka wa le hansi. Mavonelo man'wana i ya Hubyankulu Phahlela Hlungwani, yena u vula leswi landzelaka *Vahubyankulu a va swi lavi ku vulavula tindzimi ta vona hikuva va tekela ehansi tindzimi to fana na ririmi ra Xitsonga.*

Ntshaho lowu wu yelanisa ku tirhisiwa ka Xinghezi ePalamente ku ri mhaka yo va va tsan'wa tindzimi ta Vantima. Mhaka leyi yi hlohloteriwile hi maendlelo ya mfumo wa xihlawuhlawu. de Kadt (1992:214) u swi veka hi ndlela leyi:

South African apartheid regime is the main cause of negative attitudes towards African languages in South Africa. Removing apartheid laws will not miraculously restore language freedom.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku mfumo wa xihlawuhlawu wu vile ni xiave loko swi fika eka timhaka ta matirhiselo ya tindzimi ta Vantima eka Afrika-Dzonga, hambani milawu ya xihlawuhlawu yi nga susiwa loko swi fika eka timhaka ta ririmi a ti nga hatli ti lulamile. Leswi intiyiso hikuva Vantima vo tala va ha khomelerile eka swilo swa Xilungu ku katsa ni tindzimi ku va swona swi nga ni nkoka wa le henhla. Hubyankulu Risenga Valoyi u nyika vonelo hi ndlela leyi:

Ririmi ra Xinghezi ri komba xiyimo xo dyondzeka tanihileswi na le le swikolweni hi rona tidyondzo to tala ti dyondzisiwaka hi rona handle ka dyondzo ya Xitsonga tsena yi dyondziwaka hi Xitsonga.

Ku ya hi ntshaho wu tsotsosela leswaku Xinghezi xi tekiwa xi ri ririmi ro antswa ku tlula tindzimi letin'wana hinkwato hikuva hambani eswikolweni ku dyondzisiwa hi rona handle ka dyondzo ya Xitsonga. U tlhela a yisa mahlweni hi ku tatisa loko a ku:

Vanhu lava va tivulaka ku va dyondzekile va teka vana va vona va ya

*dyondza eswikolweni swa Valungu laha Xitsonga xi nga
dyondzisiwiki, loko vana va vuya exikolweni va vulavurisiwa hi
Xinghezi.*

Ntshaho lowu wa ha komba ku tekeriwa ehansi ka Xitsonga hi vinyi va ririmi leri lava va ehleketaka leswaku loko u dyondzile u fanele ku tiva ni ku vulavula ngopfu Xinghezi. Lockett (1993:153) u ri:

...indicates that African languages are marginalized as languages for both higher education and for serving the needs of the modern state.

Ntshaho lowu wu komba mhaka ya ku tekeriwa ehansi ka tindzimi ta Vantima eka tidyondzo ta le henhla na le ka hanyelo ra masiku hinkwawo ra ximanguva lawa. Hubyankulu Yingwana Khosa yena u ve na leswi ku swi vula:

Ku tirhisiwa ngopfu ririmi ra Xinghezi hikuva hi rona ri tekiwa ri ri rona leri vuriwaka “source language” leri ku hundzuluxiwaka rona. Vahubyankulu va twa ku fanele ku tirhisiwa rona ntsena.

Vahubyankulu van’wana va ehleketa leswaku a swi olovi ku hundzuluxa Xitsonga xi ya eka Xinghezi hikwalaho va kayakaya na Xinghezi lexi, kasi swa amukeleka ku va Xitsonga xi va “source language” eka minjhekanjhekisano ya Palamente. Mayelano ni mhaka leyi, Hubyankulu Gezani Shivambu u vula leswi landzelaka:

4.3 Xitsonga a va talangi ngopfu eka Palamente leyi se va mintiwa hi tinxaka letin'wana. Loko swi ta eka ririmi ra Xisuthu xa N'walungu u vula leswaku hi rona ra vumbirhi ku tirhisiwa hikuva Palamente leyi yi le Lebowakgomo laha vavulavuri va ririmi leri ra Xisuthu xa N'walungu va nga tala ku tlula hina van'wana (Vatsonga).

Matshamelo ya Palamente leyi ya va na xiave eka matirhisiwelo ra Xitsonga, yi tshamile eka ndhawu leyi Xisuthu xa N'walungu xi vulavuriwaka hi vanhu vo tala, hambu vabasisi na vaendli va tiya i vanhu lava va vulavulaka Xisuthu xa N'walungu. Nhlayo ya Vahubyankulu va Vatsonga yi le hansi swinene, ahi mavonele ya van'wana swi olovi ku va vulavula hi Xitsonga. Kambe lexi hlamarisaka i ku Valungu na vona a va lo tala kambe ririmi ra vona hi rona ri fambaka emahlweni.

4.2.2 Mavonelo ehenhla ka leswi kumekeke

Hi ku ya hi leswi hi swi kumeke hina hi vona leswaku Vahubyankulu va fanele ku landzelela Vumbiwa leswaku tindzimi hinkwato ta ringana, ti fanele ku tirhisiwa na ku hlukukisiwa ku ringana tanihi leswi Palamente ku nga na vukorhekeri bya vutoloki lebyi faneleke ku tirhisiwa. Kasi na wona nkarhi wo tichava hi tumbela eka tindzimi tin'wana a wa ha ri kona, tindzimi leti ti fanele ku vulavuriwa leswaku ti ta kota ku hlukukisiwa hambu vavulavuri va tona va tele kumbe a va talangi.

4.3 Xitsonga a ri tirhisiwi ngopuePalamente ya Xifundzankulu

xa Limpopo

Ndzavisiso lowu wu yile emahlweni ku langutisa matirhiselo ya ririmi ePalamente ku karhi ku pimanyisiwa na Xitsonga. Ehansi ka nhlokomhakantsongo leyi hi kumile mavonelo yo hambanahambana eka Vahubyankulu na van'wana va vatirhi va le ka Palamente ya Limpopo. Hi kumile leswi swi endlaka leswaku Vahubyankulu va talela eka ririmi ra Xinghezi. Hubyankulu Juluka Mabasa u vula leswi landzelaka:

ri hi na mhaka na Xitsonga.

Palamente leyi yi khomeriwa eLebowakgomo laha ku tlula 98% wa vanhu va vulavulaka ririmi ra Xisuthu xa N'walungu. Vatirhi na swirho swo tala swa Palamente va vulavula ririmi ra Xisuthu xa N'walungu. Xiyimo lexi xi na swivangelo leswi endlaka leswaku ririmi ri tekeriwa ehansi, hi swona swi nga na xiave eka mhaka leyi.

Mikarhi yo tala loko ririmi riri na vavulavuri vo tala hi rona leri tekeriwaka enhlokweni hikuva ri tshama ri ri eku vulavuriweni hi minkarhi hinkwayo. Kasi loko vavulavuri va ririmi va ri na nhlayo ya le hansi a swi olovi ku tirhisa ririmi rero, hikuva vo tala va ta vula leswaku a va mi twi ku mi vula yini. Hubyankulu Phahlela Hlungwani yena u na vonelo leri landzelaka:

Vatsonga lava nga Palamente ya Xifundzankulu xa Limpopo a va tati xandla, se lava nga kona va boheka ku tirhisa tindzimi ta lava nga tala.

Ntshaho lowu wa ha seketela mhaka ya nhlayo ya le hansi ya vavulavuri va Xitsonga, leswi swi nga swin'wana swi endlaka leswaku ririmi leri ri nga tirhisiwi eka Palamente leiyi. Mhaka leyi yi endla leswaku Vatsonga va nga vi na matimba yo tirhisa ririmi ra vona. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u vula leswi landzelaka:

Hi leswi Vatsonga va nga na nyiko yo kota ku vulavula tindzimi to

*Ku hambanahambana. Leswi swi endla leswaku vavulavuri va tona va nga
ri ki na mhaka na Xitsonga.*

Ntshaho lowu wona wu hambana na yin'wana mitshaho hikuva wu voyamela eka vuswikoti bya Vatsonga ku vulavula tindzimi ta van'wana hi nkholuko wa kahle swinene. Wu vula leswaku Vahubyankulu va Vatsonga va bombisa nyiko ya vona, swi tlhela swi komba nkalakucetelo wo dyondza Xitsonga eka vulavuri va tindzimi tin'wana. Kutani ke, swi endla leswaku va nga vileli hi ku vulavula tindzimi tin'wana hikuva va na vuswikoti a va nga vulavuli ririmi leri phewaka kutani va hlekiwa. Hubyankulu Yingwana Khosa u vula leswi landzelaka:

Ku na swivangelo swo tala, xo sungula i ku titsan'wa ka rixaka

hi roxe. Kasi xivangelo xa vumbirhi hileswaku Vahubyankulu va

ri ririmi leri a ri koti ku humesela kahle nhlamuselo ya timhaka hi

ndlela yo hetiseka.

Ku ya hi marito ya muhloko hlisiwa loyi swi vonaka wonge Xitsonga a xi na marito yo tala yo kota ku tirhiseka eka mavulavulelo ya le Palamente, ku na marito lama ya nga kotekiki ku tshuriwa hi ririmi leri. Kasi loko va tirhisa Xinghezi swa olova ku

hundzisa minjhekanjhekisano ya vona. Hubyankulu Gezani Shivambu yena a vula leswi landzelaka:

Ririmi Vavulavuri va Xitsonga va vulavula hi Xinghezi kumbe hi lerin'wana ririmi naswona tinxaka letin'wana a ti swi tsakeli ku vulavula Xitsonga. Vatsonga va hetelela va mintiwile.

Ku ya hi mavonelo ya Hubyankulu Gezani Shivambu hi nga vula leswaku Vatsonga va tichava loko va ri exikarhi ka tinxaka tin'wana. Va twa ririmi ra vona ri ri eka xiyimo xa le hansi swinene lero va nge koti ku ri vulavula loko va hlanganile na vanhu van'wana swi nga antswa vona va vulavula tindzimi tin'wana.

4.3.1 Mavonelo ehenhla ka leswi kumekeke

Mhaka ya nhlayo yintsongo ya Vatsonga ePalamente ya Limpopo swi na xiave xikulu, hi swona swi endlaka leswaku Xisuthu xa N'walungu xi kumekeke xi ri xa vumbirhi hi ku tirhisiwa eka Palamente leyi. Kasi mhaka yin'wana i ku va vanhu va swi teka ku loko u kota ririmi ra Xinghezi u dyondzekile na leswaku Xinghezi ri na matimba hikuva xi vulavuriwa misava hinkwayo. Vatsonga va bombisa vuswikoti lebyi va nga na byona byo kota ku vulavula tindzimi ta Vantima letin'wana hi ku olova. Swi endla leswaku va nga vileli ku ka va nga vulavuri ririmi ra vona. Mhaka leyi vavisaka i ku titsan'wa ka Vatsonga exikarhi ka tinxaka tin'wana, leswi swi endla leswaku ririmi ri nga kuli ni ku hluvuki. Mhaka leyi yi hambana ni leswi Vumbiwa byi vulaka swona hi tlhelo ra tindzimi. Leswi swi endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri mitiwa, hikuva Vatsonga va voyamela ngopfu eka Xinghezi loko va ri ePalamente.

4.4 Matitwelo ya Vatsonga hi ku tsan'wiwa ka Xitsonga ePalamente

Ririmi i xiphemu xa vutomi bya munhu un'wana na un'wana naswona munhu u fanele ku tinyungubyisa hi ririmi ra ka vona. Eka nkarhi wa sweswi a ka ha ri wona lowa khale laha vanhu van'wana a va chava ku vulavula tindzimi ta vona loko va ri emadorobeni. Vatsonga a ku ri vanhu lava a va tichava loko va ri exikarhi ka vavulavuri va tindzimi tin'wana. B.J. Masebenza eka tsalwa ra Chochelamandleni eka xitlhokovetselo xa "Xihloni" u kombisa hilaha Vatsonga a va tichava hakona loko va ri madorobeni. Kambe eka nkarhi wa sweswi hi vona va vulavula ririmi ra vona ri sungula ku twala hinkwako na vavulavuri va tindzimi tin'wana va sungula ku komba ntsakelo eka ririmi leri. Hi nga nyika xikombiso xin'wana xa Vuyo Mbuli loyi a ri muhaxi wa nongonoko wa "Morning life" loko a nghena a xeweta vahlaleri hi tindzimi ta ximfumo hinkwato, loko a pfala nongonoko a ku: "...hi ta vulavula mundzuku, mintirho ya vulavula". Loko Xitsonga xi kumeka ri nga tirhisiwi ePalamente ya Limpopo Vatsonga lava nga ePalamente a va khomeki kahle, hikuva swi vula leswaku ririmi ra vona ri tekeriwa ehansi hi vanhu van'wana leswi vumbiwa byi nga vuriki swona. Hubyankulu Juluka Mabasa u nyika matitwelo ya yena hi ndlela leyi:

Ririmi i xiphemu xa timfanelo ta munhu, ku hava munhu loyi a

nga tsakelakaleswaku timfanelo ta yena ti onhiwa. Ku dlayiwa

ka matikoxikaya ya Venda, Gazankulu na Lebowa swi tikisele

Xitsonga ku tlula tindzimi letin'wana ta Xisuthu xa Lebowa na

Xivhenda.

Ku ya hi ntshaho tindzimi to fana na Xitsonga a ta ha tirhisiwi eka swiyenge swo hambanahambana swa vutomi hi mpfhuka ku dlawa matikoxikaya.

Vahubyankulu va Xifundzankulu xa Limpopo va hlangana eLebowakgomo laha ku nga tala vavulavuri va Xisuthu xa N'walungu, leswi swi tshikelela tindzimi letin'wana ti nga na nhlayo ya le hansi ya vavulavuri. Hubyankulu Phahlela Hlungwani yena i ndlela leyi *“A ndzi tsaki loko Xitsonga xi nga tirhisiwi hikuva tindzimi hinkwato ta ringana”*

Ntshaho lowu wu paluxa nkumbeko lowu nga kona eka vanhu van'wana loko swi fika eka matirhiselo ya ririmi. Swi vula leswaku vanhu va nga khomeka kahle loko tindzimi hinkwato, Xitsonga hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu ti nga tirhisiwa ku fana. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u vula leswi *“Ndzi titwa ndzi tsongahatiwa swinene no tsan'wiwa loko ririmi ra mina ri nga tirhisiwi”*

Eka ntshaho lowu ka ha tshikeleriwa matitwelo yo ka ya nga ri kahle loko Xitsonga xi nga tirhisiwi ePalamente ya Limpopo laha vavulavuri va rona va kumekaka hi ntalo. Vahubyankulu van'wana va vona va tekeriwa ehansi loko ku khiriwa ririmi ra vona ku ve vona va karhi ku tilumaluma hi tindzimi ta van'wana. Hubyankulu Yingwana Khosa yena u vula leswi landzelaka *“Mbilu ya mina yi mpfepfa ngati”*

Mhaka leyi ya ririmi yi vonaka yiri eku tikeneni swinene, swi lava ku landzeleriwa leswi Vumbiwa byi vulaka swona ku nga ku ringanisa tindzimi hinkwato, vanhu va laha Limpopo va fanele ku dyondza ku vulavula tindzimi letin'wana ta Vantima to fana ni Xitsonga. Shivamb *“Swa ndzi vava loko ririmi ra hina ri nga tekeriwi nhlokweni”*

Ku ya hi muhlokohlisiwa loyi yi nga va mhaka ya kahle loko tindzimi hinkwato ti khomiwa ku ringana, ti kumeka ti tirhisiwa hinkwato ePalamente. Mhaka leyi yi yelana swinene ni leswi vuriweke hi Mamphela loko (2010:124) *“This language question requires leadership to elevate it to a public. Promoting their use should start with the president and his cabinet”*

Ntshaho lowu wu paluxa kahle leswaku timhaka leti ta ku tirhisa tindzimi hinkwato ta ximfumo ku ringana ku va swi ta famba kahle swi lava swi sungula ehenhla ka murhangeri wa tiko na khabinete ya yena loko va ri kwale ePalamente ya Rixaka.

Loko ku sungula varhangeri kwale ePalamente va tirhisa tindzimi leti hinkwato na vanhu lavan'wana va ta sungula ku va na ku navela ku ti vulavula, leswi swi ta khulukela ni le ka tiko hinkwaro.

4.4.1 Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi

Leswi hi swi kumeke eka ndzavisiso lowu hileswaku swi tikomba swi nga tshamisekangi eka tlhelo ra Vatsonga loko ririmi ra vona ri nga tirhisiwi ePalamente, kasi tindzimi tin'wana ta tirhisiwa. Mhaka yin'wana i ku na vukorhokeri bya vutoloki byi kona ku pfuna lava nga twisisiki Xitsonga. Ndzavisiso lowu wu tshikelela leswaku tindzimi hinkwato a ti tirhisiwi ku ringana handle ka ku kandziyela tin'wana.

4.5 Vumbiwa mayelano ni mhaka leyi

Vumbiwa bya Afrika-Dzonga byi vula leswaku tindzimi hinkwato ta ringana, ti fanele ku tirhisiwa ku fana, leswi vulaka leswaku a ku na xihoxo ku va hubyankulu wa

Mutsonga a tirhisa Xitsonga eka minjhekanjekisano ya yena. Hubyankulu Juluka Mabasa yena u vula leswi landzelaka loko ririmi ra Xitsonga ri nga tirhisiwi ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo:

Ndzi twa ku ri ku kandziyela timfanelo ta Vatsonga ku ya hi Vumbiwa.

Hi ntiyiso i vanhu vangani lava tivakatimfanelo ta vona ta ririmi

naswona lava tiyimiselaka ku lwela timfanelo leti. Vanhu vo tala va

rhandza ku mintiwa ku tlula ku mintiwa ku tlula ku va yimela timhaka

ta ririmi ra vona. Hina Vatsonga ha hanya, Masebenza u vula ntiyiso eka

xithhokovetselo xa "Xihloni", hi ta kuma nhlamulo".

Ntshaho lowu wu paluxa mhaka ya ku kandziyela timfanelo ta tindzimi tin'wana, na leswaku vanhu van'wana a va swi koti ku lwela timfanelo ta vpna. Mhaka leyi yi seketeriwa hi xithhokovetselo xa B.J. Masebenza xa "Xihloni". Ku nga leswaku hina Vatsonga va nyanyisa xiyimo xa ku tshikeleriwa ka ririmi ra vona hikuva va chava ku tirhisa ririmi leri loko va ri na van'wana vanhu.

Muhloko hlisiwa loyi u ya emahlweni a kombisa leswaku loko Mutsonga a tshuka a vulavurile ririmi ra Xitsonga lavan'wana Vahubyankulu a va kombi ku tsaka hi yona mhaka leyi, leswi swi kombiwa hi marito lama nge:

Va vilela ni ku kombela leswaku a tirhisiwi toloki kumbe a tirhisa

ririmi leri va nga ta twanana. Swi tikomba kahle leswaku Xitsonga a

xi tekeriwi enhlokweni na ku wonge ririmi leri a hi ra Afrika-Dzonga

ra ximfumo.

Ntshaho lowu wu paluxa kahle leswaku Vumbiwa a byi tekeriwi enhlokweni eka ndhawu leyi, wonge ku na tindzimi ta van'wana leti ti bohaka Vahubyankulu ku ti kota ku ti vulavula kasi tin'wana hambu va nga ti koti a swi na nchumu. Mhaka leyi yi hambana kule na leswi Vumbiwa byi vulaka swona. Hubyankulu Phahlela Hlungwani yena u ri:

I ku kandziyela timfanelo ta Xitsonga hikuva Vumbiwa byi vula tano byi tlhela byi tiyisisa tindzimi ta ximfumo ta khume n'we leswaku ti ringanisiwile ti fanele ku tirhisiwa ku fana, ti nyikiwile matimba yo ringana.

Ntshaho lowu wu paluxa mhaka ya ku kandziyeriwa ka timfanelo ta ku tirhisiwa ka Xitsonga hi Vahubyankulu van'wana. Vumbiwa byi boxa khumen'we wa tindzimi ta ximfumo ku katsa na Xitsonga, leswi vulaka leswaku na xona Xitsonga xi na mfanelo yo tirhisiwa ku fana na tindzimi letin'wana ta ximfumo. U tlhela a va na leswi ku swi vula:

Vahubyankulu lavan'wana a va tsaki loko ku vulavuriwa ririmi ra Xitsonga, hikuva Vatsonga ePalamente leyi a va tati xandla naswona ririmi ra vona ri tekeriwa ehansi.

Mhaka yin'wana yi endlaka leswaku Xitsonga xi tekeriwa ehansi i ku nhlayo ya Vatsonga yi hansi. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u na leswi landzelaka ku swi vula:

Ku ya hi Vumbiwa loko ririmi rin'wana ri nga tirhisiwi i ku kandziyela timfanelo ta vavulavuri va ririmi rero na ku vonela

ririmi rin'wana ebodhleleni.

Hi nga vula leswaku vanhu lava vulavulaka ririmi leri nga tirhisiwiki ngopfu va tekeriwa ehansi laha tikweni, a va voniwi va ri ni nkoka ku fana ni tinxaka letin'wana. Leswi swi siya vavulavuri va Xitsonga va karhi va twa onge vukona bya vona etikweni a hi bya nkoka.

Hubyankulu Yingwana Khosa u hambana swintsongo na va lavan'wana hi vonelo ra yena ra ku titwa ka Vahubyankulu lavan'wana loko ku tshuka ku tirhisiwa Xitsonga hi ndlela leyi *“Van'wana Vahubyankulu swa va karhata, kasi van'wana swa va tsakisa, hikuva va lava va lava ku xi dyondza Xitsonga lexi”*

Ntshaho lowu wu paluxa ku avana loku nga kona eka swin'wana swa swiyenge swa Afrika-Dzonga. Leswi swi va tano hikuva swi komba leswaku ka ha ri na vanhu lava tekelaka van'wana ehansi. Kasi ku na lava va fambaka na nkarhi leswaku vanhu vo fanele ku hanya swin'we, va tlhela va twisisa leswaku va fanele ku dyondza na tindzimi tin'wana hikuva ti ringanisiwile hinkwato. Hubyankulu Gezani Shivambu yena u vula leswi:

*Intiyiso lowu nga lo tlangandla erivaleni ku i ku hoxela Vumbiwa
bya tiko loko Xitsongari nga tirhisiwi eka Palamente ya xifundza
xa Limpopo.*

Ntshaho lowu wu komba kahle xihoxo lexi endliwaka hi ku ava tindzimi, Xitsonga xo fanele xi tirhisiwa eka Palamente ya laha Limpopo hikuva hi rin'wana ra tindzimi ta ntsevu ta ximfumo leti vulavuriwaka laha Xifundzeninkulu lexi. Hubyankulu Gezani Shivambu u tlhela a va na leswi ku swi vula:

Vahubyankulu lavan'wana va twa kahle loko ku tirhisiwa Xitsonga hikuva ku na vukorhokeri bya vutoloki ku va pfuna ku twisisa leswi swi vuriwaka.

Ntshaho lowu wu komba leswaku Vahubyankulu van'wana va amukela leswi Vumbiwa byi vulaka swona ku ringanisa tindzimi hinkwato, ti tirhisiwa ku fana hikuva vukorhokeri bya vutoloki byi kona, va ta swi kota ku twisisa leswi vuriwaka hi Xitsonga. Hubyankulu Gezani Shivambu u tlhela a vula leswi hi tlhelo ra vumbiwa:

Kunene i ku kandziyela timfanelo ta tindzimi tin'wana loko ti nga tirhisiwi ku fana na tin'wana.

Mavonelo ya ntshaho lowu i ya leswaku i ku onha timfanelo ta van'wana loko ku nga tirhisiwi tindzimi ta vona, swi nga vula leswaku vanhu va ririmi rero a va amukeriwi kahle ePalamente ya Limpopo. Swa fanela leswaku tindzimi hinkwato ti tirhisiwa ku fana. Hubyankulu Gezani Shivambu u ya emahlweni a vula leswi landzelaka loko ku fanele ku tirhisiwa ririmi ra Xitsonga:

A va swi tsakeli. Vahubyankulu lavan'wana va lava leswaku va tolokeriwa ku suka eka ririmi ra Xitsonga swi yisiwa eka ririmi ra Xinghezi na ra Xisuthu xa N'walungu. Swi tikomba va nga tiyimiselangi ku dyondza ku vulavula ririmi dyondza ku vulavula Xitsonga.

Ntshaho lowu wu paluxa nkalantsakelo wo dyondza Xitsonga hi van'wana va Vahubyankulu. Kasi hi fanele ku tinyiketela ku dyondza tindzimi leti hinkwato.

4.5.1 Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi

Hi mavonelo ya hina i mhaka leyi yi khumbaka hi ndlela yo vava loko Vumbiwa byi nga landzeleriwi, vanhu va endla hi ku rhandza loko swi fika eka matirhiselo ya tindzimi ta ximfumo laha tikweni ra hina.

Hi ku hi leswi boxiweke hi Vumbiwa i ku kandziyela timfanelo ta vanhu van'wana loko ririmi ra vona ri tekeriwa ehansi. Leswi vulaka leswaku a swi pfuni nchumu ku va na vumbiwa hikuva a byi landzeleriwi kun'wana, ku na tindzimi leti ti tekeriwaka ehenhla ku tlula tin'wana. Kasi Vumbiwa byi vula leswaku tindzimi ti fanele ku tirhisiwa ku ringana. Loko tindzimi tin'wana ti nga tirhisiwi a ti nga koti ku hluvuka ta ha ta tlhela ti salela endzhaku ku fana na khale ka nkarhi wa xihlawuhlau.

4.6 Leswi nga endlaka Xitsonga xi tirhisiwa ePalamente ya Limpopo

Ndzavisiso lowu wu kumile lswaku ku ni swilo swo hlaya leswi nga endlaka leswaku Xitsonga xi tirhisiwa ePalamente ya Limpopo ku ringana ni tindzimi leti tirhisiwaka ngopfu. Hi marito man'wana, hambiloko hi vula leswaku nhlayo ya vavulavuri va ririmi ra Xitsonga a yi tati xandla, leswi a swi pfuli nyangwa wa leswaku ririmi leri ri kandziyeriwa, hambi va nga talangi Vahubyankulu va Vatsonga swi nga va swa nkoka ku va va ri tirhisa hi masiku yo tala. Hubyankulu Gezani Shivambu u vula leswi

“Mutsonga u fanele ku yima hi milenge a vulavula Xitsonga handle ko tinyuma”

Hi ndlela leyi swi ta komba leswaku ku tirhisa ririmi a swi yi hi ku vanhu i vangani. Hi kume leswaku swi kona leswi swi nga endlwaka ku hlohlotela Vahubyankulu ku tirhisa Xitsonga. Hubyankulu Juluka Mabasa u nyika mavonelo lawa landzelaka:

Ku xi tirhisa na ku katsa tindzimi leti va ti tivakalavan 'wana.

Hi ndlela leyi ndzi ta va ndzi kombisa nkoka wa xona, na ku

va dyondzisa. Swi lava leswakunkarhi na nkarhi loko ndzi xi

tirhisa ndzi tlhela ndzi nyika na muhundzuluxo wa Xinghezi

leswakuvanhu va ta kuma mongo wa leswi ndzi swi hlamuselaka.

Eka ntshaho lowu hi paluxeriwa mavonelo ya kahle yo tirhisa Xitsonga na ku tlhela hi hundzuluxela eka tindzimi tin'wana ngopfu Xinghezi leswaku va ta swi twa kahle hinkwavo hikuva na mutoloki u ta tlhela a va tolokela. Hubyankulu Phahlela Hlungwani yena u vula leswi landzelaka:

Ndzi nga hamba ndzi tsala tiatikili laha va nga ta boheka ku ti hlaya na

ku tshaha loko va fanele va ya nyikambulavulo. Xin'wana ndzi nga

hundzuluxa matsalwa yo tala ya tipolitiki ma va eka ririmi ra Xitsonga.

Ntshaho lowu wu komba leswaku vutsari bya tiatikili yi nga va mhaka ya kahle yo hlohlotela ntsakelo wa Xitsonga. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u ri:

Mina ndzi nga vulavula na vona hi ririmi ra Xitsonga minkarhi

hinkwayo swi nga khataleki leswaku va ndzi twa kumbe a va ndzi

twi va ta tirhisa titoloki ta ririmi ra ka vona ku va pfuna. Leswi swi ta

endla leswaku va hisekela ku xi dyondza.

Ku ya hi ntshaho lowu swi komba ku yelana na munhu wa Hubyankulu Phahlela Hlungwani hi ku tshikelela ku tirhisa Xitsonga ePalamente ku endlela leswaku lavan'wana va swi twisisa leswaku ririmi leri ra hanya. Hubyankulu Yingwana Khosa yena u vula leswi landzelaka:

Ndzi nga rhandza ku va tsundzuxa hi leswi Vumbiwa byi vulaka swona swa ku tirhisa tindzimi hinkwatoku ringana, ku katsa na xona Xitsonga, kutani ndzi kota ku xi tirhisa kahle ndzi karhi ndzi tshemba vukorhokeribya vutoloki na vuhundzuluxi.

Eka ntshaho lowu ku tiyisisiwa mhaka ya Vumbiwa lebyi byi sirhelelaka vavulavuri va Xitsonganhi k uvula leswaku tindzimi hinkwato ta ringana leti ti nga vuriwa leswaku i ta ximfumo, hikokwalaho ku ri na vukorhokeri bya vuhundzuluxi na vutoloki leswaku loko ku tirhisiwa tindzimi leti va nga ti tiviki va ta kota ku pfuneka. Mavonelo ya Hubyankulu Gezani Shivambu mayelano ni mhaka leyi wona ya ri ri:

Xitsonga xo fanele ku tekeriwa enhlokweni hi ku dyondza eswikolweni eka lava va nga xi vulavuriki tanihi Ririmi Ro Engetela ra Vumbirhi eka tinxaka tin'wana. Xi tlhela xi dyondzisiwa na ka tiyunivhesiti ta laha xifundzheninkulu xa Limpopo.

Ntshaho lowu wu hi tlherisela exikolweni leswaku Xitsonga xi fanele ku dyondziwa eswikolweni swa laha Limpopo tanihi ririmi ra Vumbirhi ro Engetela, leswi swi ta pfuna ku va vanhu va tekela ririmi leri enhlokweni.

Ntshaho lowu wa hi palamente kahle naswona va Vatsonga loko ri ririmi ra vona ri
Hi hloko hlisisileva Vahubyankulu va Vatsonga ku kuma leswakuva nga titwa njhani
loko Xipikara xa Palamente xo hlaya nongonoko wa siku hi ririmi ra Xitsonga, kambe
a khomile na wun'wana nongonoko lowu tsariweke hi Xinghezi. Tanihileswi
Xipikara xa Palamente ya Limpopo ku nga ri ki Mutsonga. Hubyankulu Juluka
Mabasa u hi nyikile nhlamulo leyi landzelaka:

ndzi khomeka kahle

Yi nga va mhaka ya kahle. Tsundzukani Vuyo Mbuli eka

Ntshaho lowu wa hi palamente swi ta komba leswaku ririmi ra Xitsonga
"Morning life" a ku "Sharp sharp, hi ta vulavula mundzuku". Leri a
nga koma va ririmi ra vona ri nga kota ku tirhisiwa ku fana na tindzimi letin'wana
ri ri goza ra kahle naswona a yi ta va mhaka ya kahle loko vanhu
va nga kopela endlelo ra muxaka lowu..

Ntshaho lowu wu kombisa ntsako lowu nga va ka kona loko Xipikara xa Palamente xi
nga tshuka siku rin'wana xi vulavula hi Xitsonga, laha vanhu valemukisiwaka hi
mavulavulelo ya Vuyo Mbuli loyi a ringeta ku vulavula tindzimi hinkwato ta
ximfumo. Hubyankulu Phahlela Hlungwani yena u swi hlamusela hi ndlela leyi:

*Ndzi nga tsaka swinene hikuva swi ta komba leswaku ririmi ra Xitsonga
na rona ri tekeriwa enhlokweni ku ya hi Vumbiwa.*

Ntshaho lowu na wona wa ha komba ntsako lowu Vatsonga va nga va ka na wona
loko ririmi ra vona ri nga kota ku tirhisiwa ku fana na tindzimi letin'wana
ePalamente. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u na leswi ku swi vula:

*Ndzi nga titwa ndzi kurisiwile swinene. Swi ta endla leswaku hi ndlela
yoleyo va ta va va sungurile ku dyondza Xitsonga.*

Ntshaho lowu wu hi paluxela kahle matitwelo ya Vatsonga loko hi ririmi ra vona ri nga tirhisiwa va nga titwa va kurisiwile swinene. Swi ta tlhela swi va nhlohlotelo eka Vahubyankulu lavan'wana ku va dyondza ririmi leri. Hubyankulu Yingwana Khosa yena u nyika miehleketo leyi a ku:

Loko Xipikara xo ri kota ririmi lera hina, sweswo swi nga ndzi endla ndzi khomeka kahle.

Ntshaho lowu wa ha kombisa vukahle bya ku va swirho swo tala swa Palamente swi nga kota ku tirhisa Xitsonga. Mavonelo man'wana hi mhaka leyi ya boxiwa nakambe hi Hubyankulu Gezani Shivambu hi ku vula leswi: *“Ndzi nga tsaka ngopfu, ndzi nga titwa ndzi ri wa le henhla”*

Ntshaho lowu wu kombisa matitwelo ya xiyimo xa le henhla loko Xipikara xa Palamente xi nga tshuka siku rin'wana xi vulavula hi Xitsonga.

4.6.1 Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi

Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku i swa nkoka ku va ririmi leri ri tirhisiwa eka Palamente ya Limpopo, tanihi leswi ri nga ra vumbirhi hi nhlayo ya vavulavuri laha xifundzeninkulu lexi. Afrika-Dzonga ri na tindzimi ta khumen'we ta ximfumo tanihi laha hi boxeke hakona eku sunguleni naswona munhu u fanele ku va a kota ku vulavula ririmi ra yena tanihi Ririmi ro Sungula, Xinghezi na ra Vantima rin'we. Kasi na vona Valungu swi tano na le ka vona va fanele ku tiva ririmi rin'we ra Vantima.

Ririmi ra Xitsonga na rona ra amukeriwa ku tirhisiwa tanihi leswi ku nga ririmi ra ximfumo na rona. I swa nkoka ku va Xitsonga lexi xi kota ku vulavuriwa hi nhlayo yinyingi ya vanhu va Xifundzankulu lexi. Leswi swi nga endla leswaku vavulavuri va Xitsonga va tsaka ku va ririmi ra vona ri tekeriwa ehenhla na hi Xipikara xa Palamente. Naswona Vatsonga lavaya vo tinyuma ku tihumelerisa exikarhi ka van'wana a va ha ri kona.

Lava hi va vonaka laha hi lavo tsakela ku vulavula ririmi ra vona, lava va ri rhandzaka swinene.

4.7 Swivangelo swo Vahubyankulu va tsakela ku tirhisa Xinghezi

Leswi hi swi vona eka ndzavisiso lowu wa matirhiselo Xitsonga ePalamente ya Limpopo i ku ku tirhisiwa ngopfu ririmi ra Xinghezi swinene. Ivi ku landzela Xisuthu xa N'walungu. Mhaka leyi hi yi hlokoahlisile eka Vahubyankulu laha va veke na swivangelo swo hlaya leswi va swi paluxeke. Hubyankulu Juluka Mabasa eka mhaka leyi u boxile leswi:

Ndzi boxile leswaku a va talangi vanhu lava twisisaka timhaka ta timfanelo ta ririmi ngopfungopfu tindzimi ta Vantima. Vanhu vo tala va tekela ririmi ra Xinghezi ehenhla, loko va vulavula tindzimi ta Vantima va vona swi va yisa ehansi.

Ntshaho lowu wu paluxa mhaka yo kala ku twisisa timfanelo ta hina vanhu hilaha wu andlariweke hakona hi Vumbiwa. Vahubyankulu van'wana va va ha tekela tindzimi ta vona ehansi (ngopfu leta Vantima) va tlakusa ta van'wana, leti ti nga ta Xilungu kumbe ta Vantima ta van'wana. Hubyankulu Phahlela Hlungwani yena u ri:

Eka tindzimi ta Vantima ku hava matsalwa lama ya nga tsariwa ya matimu na ya tipolitiki laha hi nga kumaka timhaka to tala leti hi nga ta tirhisa handle ka ririmi ra Xinghezi, ku hava marito yo tala lama hi ma tirhisaka ya Xitsonga ePalamente handle ka hi Xinghezi.

Ntshaho lowu wu voyamela ngopfu eka mhaka ya leswaku ririmi ra Xitsonga a ri na marito yo tala lama va nga ma tirhisaka eka ririmi ra le Palamente hi yona mhaka va voyamela eka Xinghezi. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u na leswi ku swi vula:

Wonge ririmi ra Xinghezi hi rona ri nga na matimba eka timhaka ta politiki, hi ehleketa leswaku loko hi tirhisaririmi ra Xinghezi hungu ra hina ri kota ku twisisiwa hi Vahubyankulu lavan'wana hi ndlela yo antswa kasi na hina hi kota ku hundzisa timhaka hi ndlela yo olova.

Eka ntshaho lowu ha ha vona mhaka ya ku va Xinghezi xi olovela Vahubyankulu ku hundzisa mimbulavulo ya vona loko va ri kwale ePalamente ku tlula loko va tirhisa Xitsonga. Hubyankulu Yingwana Khosa yena u ri:

Hi twa hi endla swona ngopfu loko hi tirhisa ririmi leri ra Xinghezi, hikuva vanhu van'wana va gungula lokohi tirhisa ririmi ra hina ku komba leswaku a va le ku hi tweni/twisiseni leswi hi swi vulavulaka swona.

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku Vahubyankulu va Vatsonga va tsakisa Vahubyankulukuloni ku tlula ku tlakusa ririmi ra ka vona, hikuva loko va nga swi twi va fanele ku tirhisa vatoloki va vona. Hubyankulu Gezani Shivambu yena u swi veka hi ndlela leyi:

Ku va nhlayo ya Vahubyankulu va Vatsonga yi ri ehansi swi na xiave lexikulu eka ririmi ra hina, hi kumeka hi mintiwa hi Vahubyankulu Xisuthu xa N'walungu. Se swi endla wonge hi vonela ririmi ra hina ebodhleleni na ku va hina hi titekela ehansi.

Ntshaho lowu wu hi paluxela mhaka ya nhlayo ya vavulavuri va Xitsonga leyi nga ehansi swinene, ku nga xivangelo lexikulu xa ku va va tsandzeka ku tirhisa ririmi ra vona hi mfanelo.

4.7.1 Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi

Ku ya hi leswi hi swi kumeke laha henhla swi le rivaleni leswaku ku vula leswaku tindzimi leti ta khumen'we ta ximfumo ta ringana hi matimba a hi swi na ntiyiso ngopfu loko swi fika eka matirhiselo ya tona. Mhaka leyi yi humela kahle erivaleni ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo. Lexi hlamarisaka i ku vavulavuri va ririmi

ra Xinghezi a va lo tala na vona va ti fanela na Vahubyankulu va ririmi ra Xitsonga. Swi tikomba kahle leswaku Xinghezi i ririmi ra matimba swinene laha Afrika-Dzonga na le ka Swifundzhankulu. Vahubyankulu va tibyela leswaku hi rona ri kotaka ku hundzisa kahle mahungu ya vupolitiki tanihileswi eka ririmi ra Xitsonga va ehleketaka leswaku marito yo tala a ma kona. Leswi swi endla leswaku tindzimi leti tin'wana ta laha xifundzeni xa hina ti lahlekeriwa hi nkoka wa tona.

4.8 Leswi pholisi ya ririmi ya Limpopo yi vulaka swona hi mhaka leyi.

Pholisi ya ririmi ya Xifundzankulu xa Limpopo yi swi veka kahle erivaleni leswaku tindzimi ta ximfumo eka xifundza lexi hi tihi, ku nga Xipedi, Xitsonga, Xivhenda, Xindevele, Xibunu na Xinghezi. Pholisi leyi yi nyika matimba yo ringana eka tindzimi leti ta tsevu leswaku ti fanele ku tirhisiwa ku fana. Hikokwalaho ku ri na vukorhokeri bya vuhundzuluxi na vutoloki eka Palamente leyi, ku endlela leswaku lava va nga twisisiki ririmi ro karhi va kota ku pfuneka. Swi hi fikisa eka mhaka ya leswaku hubyankulu un'wana ni un'wana u ni mfanelo yo tirhisa ririmi ra ka vona. Hubyankulu Juluka Mabasa u vula leswi hi mhaka leyi:

*Ko va ku ku rhanga byo vurhangeri byi tirhisa Xinghezi ntsena,
ivi hina van'wana hi sala hi le ndzhaku hi vhoyavhoya hi ririmi
leri Kasi ho fanela ku tirhisa tindzimi ta hina kutani vutoloki byi tirha
ntirho wa byona.*

Eka ntshaho lowu hi vona nandzu wu hundziseriwa eka varhangeri va Palamente ya Limpopo, ku tlhela ku tirhisiwa na rito “vhoyavhoya” leri kombaka kahle kahle leswaku Xinghezi lexi a xo kotiwa leswi hetisekeke. Hubyankulu Risenga Valoyi yena u ri:

Hi fanele ku tirhisa tindzimi hinkwato leti ta tsevu hikuva Vumbiwa na pholisi ya ririmi swi vula sweswo leswaku hinkwato ti na matimba yo ringana naswona i ta ximfumo.

Ntshaho lowu wu hi hlohotela ku tirhisa tindzimi hinkwato ta ximfumo hikuva ti na matimba yo ringana ku ya hi Vumbiwa. Hubyankulu Yingwana Khosa yena u vula leswi:

Tindzimi hinkwato ti fanele ku tirhisiwa ku ringana naswona hina Vahubyankulu hi fanele ku byeriwa ku tirhisa tindzimi ta hina hi nga chavi nchumu.

Swi tikomba Vahubyankulu va lava ku tsundzuxiwa mikarhi hinkwayo ku tirhisa tindzimi ta ximfumo leti ti vulavuriwaka eLimpopo. Hubyankulu Gezani Shivambu yena u ri “*Tindzimi ta ximfumo ta Xifundzankulu xa Limpopo to fanele ku tirhisiwa hinkwato ka tona*”

Ntshaho lowu wa seketela mhaka yak u tirhisa tindzimi ta ximfumo leti ti vulavuriwaka eLimpopo hinkwato naswona hi ti ringanisa ku ya hi Vumbiwa.

4.8.1 Mavonelo ehenhla ka mhaka leyi

Hi ku ya hi leswi hi swi kumeke eka ndzavisiso lowu loko hi vutisisile Vahubyankulu va hina, hi kumile leswaku va swi tsakela ku tikuma va endla minjhekanjhekisano hi tindzimi ta vona, kambe ku na tindzimi leti ti nga na ntshikelelo hi tindzimi tin’wana.

Leswi swi endla leswaku swi nga olovi ku va tindzimi hinkwato ti tirhisiwa. Eka tindzimi leti ta tsevu ta ximfumo eka Xifundzankulu, kova ririmi rin'we leri ri tirhisiwaka, leswi ku nga riki swona leswi pholisi ya ririmi ya Limpopo yi vulaka swona.

4.9 Vuxokoxoko bya maendlelo ya vuxiyaxiya

Eka xiyenge lexi ku ta kaneriwa hi ntalo vuxokoxoko lebyi hi byi kumeke hi nkarhi wa ndzavisiso lowu ku nga tirhisiwa maendlelo ya vuxiyaxiya. Hi siku ra 1 Mawuwana 2013 hi endzerile eka huvo ya milawu ya Xifundzankulu xa Limpopo ku ya xiyaxiya matirhiselo ya Xitsonga ePalamente leyi.

Hi maaendlelo lama kumile leswaku Xinghezi hi xona xi rhangaka emahlweni ku tirhisiwa, hambiloko munhu a nga ri na ntokoto wa xona u kumeke a karhi a dlambadlamba hi xona. Hambiswiritano, vukorhokeri bya vutoloki byi va byi ri kona ku pfuna lava hlulekaka ku twisisa timhaka hi Xinghezi. Vutoloki lebyi byi voyamela ngopfu eka tindzimi ta Vantima hikuva nhlayo ya le henhla ya swirho swa Palamente ya Limpopo i Vantima, Valungu a va talangi swinene. Kambe Xisuthu xa N'walungu xa pfa xi twakala nkarhi wun'wana hikuva na vona nhlayo ya vona yi le henhlanganyana. Ndzavisiso lowu wu tlherile wu kuma leswaku hambu ku ri vutsari bya *Hansard* byi tsariwile hi Xinghezi kutani byi hundzuluxeriwa eka tindzimi letin'wana. Mabunu na wona ya pfa ya vulavula ririmi ra wona, kambe na vona nhlayo ya vona yi le hansi swinene.

Switsariwa swo fana na nongonoko wa siku na swin'wana na swin'wana swi va swi tsariwile hi Xinghezi. Maendlel lamo yo voyamela ngopfu eka Xinghezi swi tsongahata swiyimo swa tindzimi letin'wana ta xifundzeninkulu xa Limpopo.

4.10 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzimana leyi hi kanerile hilaha Xitsonga xi tirhisiwaka hakona epalamende ya Limpopo. Laha hi endleke vulavisisi hi ndlela ya nhloko hliso wa swivutiso eka van'watipolitiki lava va nga swirho swa Palamente leyi xikan'we na van'wana va vatirhi lava tirhaka hi ririmi kwale ePalamente leyi.

Swivutiso swi lulamisiwile laha va vutisiweke hi ndlela ya riqhingo kasi van'wana swi kotekile ku va hi hlangana na vona hi tshama ehansi. Mavonelo lama ya kumekeke i ku ririmi ra Xitsonga a ri tirhisiwi hi ndlela leyi a ri fanele ri tirhisiwa hi yona hi ku landzelela Vumbiwa bya tiko.

Mavonelo lama ya kumekeke i ku Xitsonga a xitirhisiwi hi ndlela leyi a xi fanele xi tirhisiwa hikona hi ku landzelela Vumbiwa. Leswi swi tlhelerile swi tiyisisiwa hi leswi kumekeke hi nkarhi lowu ku endzeriweke ePalamente leyi. Hi vonile hi ndlela leyi Vatsonga va titwaka hakona loko ririmi ra vona ri nga tekeriwi enhlokweni, va kombisile ku vaviseka ka hi mahlamulelo ya vona kasi va kombisa ntsako loko eka nkarhi wun'wana va nga twa ririmi ra vona ri tirhisiwa ePalamente leyi. Hi kumile leswaku xirilo xa vona i xa leswaku nhlayo ya vona yi le hansi swinene hi swona swi endlaka leswaku va nga koti ku tirhisa kahle ririmi ra vona, kasi Vasuthu vona va tele, hi swona swi endlaka leswaku ririmi leri ri teka xiyimo xa vumbirhi hi ku tirhisiwa. Loko swi ta eka Xinghezi ku va xi tirhisiwa va vula leswaku swi olovela vanhu hinkwavo ku twisisa leswi swi hundzisiwaka.

NDZIMA YA 5

5. NKATSANKANYO NA SWIBUMABUMELO

5.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta nyikiwa nkatsakanyo ni ku dlayelela ndzavisiso lowu. Ku ta tlhela ku nyikiwa ni swibumabumelo ku ya hi leswi hi swi kumeke eka ndzima ya vumune leswi nga pfunaka eka ku cinca xiyimo xo ka Xitsonga xi nga tirhisiwi ePalamente ya Xifundzankulu xa Limpopo.

5.2 Nkomiso wa tindzima

5.2.1 Ndzima ya 1

Eka ndzima leyi hi nyikile nsusumeto ni xikongomelo xo endla ndzavisiso lowu. Hi tlherile hi nyika tinhlamuselo ta matheme lama ya nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu. Ndzima leyi yi yile emahlweni yi hlamusela maendlelo lama ya nga tirhisiwa ku kuma vuxokoxoko bya ndzavisiso lowu, ku nga maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso na maendlelo ya vuxiyaxiya. Nakambe ku tlherile ku langutiwa eka miehleketo ya swidyondzeki swin'wana leswi endleke milavisiso yo yelana na lowu hi wu endleke.

5.2.2 Ndzima ya 2

Eka ndzimana leyi hi paluxile tinxaka ta tipalamente ta Afrika-Dzonga, ku nga Palamente ya Rixaka, ku tlhela ku va na tiPalamente ta swifundzhankulu leti ti kumekaka eka Xifundzankulu xin'wana na xin'wana eka leswa kaye. Eka xiphemu lexi xo hetelela hi laha ndzavisiso lowu wu nga kongoma ngopfu kona. Hi paluxile nhlayo ya swirho leswi kumekaka eka tipalamente leti xikan'we na matirhelo ya tona. Hi tlherile hi kanela na tindzimi leti ti tirhisiwaka ngopfu eka tipalamente leti. Hi kumile leswaku hinkwato ka tona ti tirhisa ngopfu Xinghezi ku tlula tindzimi ta Vantima hambileswi na tona ti nga ta ximfumo. Ndzima leyi yi langutile na leswi Vumbiwa byi vulaka swona hi matirhiselo ya tindzimi etipalamente.

5.2.3 Ndzima ya 3

Eka ndzima leyi hilaha hi kaneleke hi Pholisi ya Ririmi ya Xifundzankulu xa Limpopo. Eka nkanelo lowu hi kumile leswaku pholisi ya ririmi ya Limpopo yi famba kun'we na Vumbiwa loko swi fika eka matirhiselo ya tindzimi ePalamente ngopfu leti a ti voneriwa ebodhleleni hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Pholisi ya ririmi yi hlamusela leswaku tindzimi leti khale a ti nga tekeriwi enhlokweni ti fanele ku tlakusiwa, kasi Vumbiwa byi engetela hi ku vula leswaku ti fanele ti hluvukisiwa swinene.

Ku fikelela swilaveko swa Vumbiwa swi nga kota ku humelela hikuva ti tirhisiwa swinene. Mhaka leyi a yi heleli eka Vumbiwa na pholisi ya ririmi ya Xifundzankulu xa Limpopo ntsena, kambe hi yi vona yi fika na le ka pholisi ya ririmi ra rixaka. Eka pholisi ya ririmi ya Limpopo ku langutiwa eka tindzimi leti ti vulavuriwaka eka Xifundzankulu lexi ntsena.

Nakambe hi kumile leswaku eka tindzimi leta tsevu leri ri nga na vavulavuri vo tala i Xisuthu xa N'walungu, leswi swi tlhela swi khulukela na le ka Palamente ya Limpopo hi rona ri landzelaka Xinghezi hi ku tirhisiwa eka minjhekanjhekisano ni makanelwa ya Palamente. Tindzimi leti landzelaka hi nhlayo ya vavulavuri i Xitsonga, Xivhenda, Xibunu, Xindebele na Xinghezi hi ku landzelelana.

5.2.4 Ndzima ya 4

Eka ndzima leyi hi kona laha a hi hlangana ni Vahubyankulu lava nga vona va faneleke ku tirhisa Xitsonga ePalamente. Hi yile ePalamente ku ya tivonela hi ya hina mahlo leswi swi humelelaka hi ririmi, hi tlhela hi bula na swirho swa Palamente ya Limpopo xikan'we na van'wana lava tirhaka hi Xitsonga kona ePalamente ya Limpopo. Hi kotile ku kuma leswaku hi rihi ririmi leri tirhisiwaka ngopfu ePalamente ya Limpopo na leswaku hikokwalaho ka yini Xitsonga xi nga tirhisiwi ngopfu ePalamente leyi.

5.3 Ku tshikeleriwa ka Xitsonga ePalamente ya Xifundzankulu xa

Limpopo

Hi ku dlayelela ndzavisiso lowu hi nga vula leswaku ku sukela eka mikarhi ya khale Xitsonga xi ri ehansi ka ntshikelelo. Leswi swi tikomba na sweswi xa ha ri ehansi ka ntshikelelo. Leswi vavaka i ku ririmi leri ri vekiwa ehansi ka ntshikelelo hi van'wana va ririmi leri. Hi ku landza leswi hi swi kaneleke eka ndzavisiso lowu, swi le rivaleni leswaku Xitsonga xi le hansi ka ntshikelelo lowukulu eka Palamente ya Limpopo, hikuva Vahubyankulu lava vulavulaka ririmi leri a va lo tala.

Nakona ririmi leri ku sukela khale ri tekeriwa ehansi, kambe sweswi a swi nga ha faneli swi humelela hikuva Vumbiwa (1996:04) byi hlamusela leswi *“all official languages must enjoy parity of esteem and must be treated equitably”*. Ntshaho lowu wu paluxa leswaku a ku faneli ku va na ririmi leri ri tekeriwaka ehansi, hikuva tindzimi hinkwato ti fanele ku pimiwa hi xikalu xin’we.

Ntshikelelo lowu wu ta endla leswaku Xitsonga xi nga tlakusiwi xi tlhela rx nga hlulukisiwi. Leswi swi va tano hikuva xi ta vonaka xi ri hava vatirhisi, xi nga twakali helo kutani swi endla onge mfumo wu endle xihoxo hi ku xi vula ku hi rin’wana ra tindzimi ta ximfumo.

Maendlelo lawa ya lwisana na pholisi ya ririmi ra Afrika-Dzonga leswi yi vulaka swona. Ku ya hi pholisi ya ririmi yi lava ku tlakusa tindzimi leti a ti tekeriwa ehansi khale ku katsa ni Xitsonga. Maendlelo lama ya tlhela ya chavisa vavulavuri va Xitsonga loko va fanele ku xi tirhisa hikuva loko va vulavula ririmi leri Vahubyankulu lavan’wana va to ba huwa va nga va yingiseli. Leswi swi endla leswaku va tichava va voyamela eka Xinghezi kumbe ra Xisuthu xa N’walungu.

Hi ndzavisiso lowu hi tlherile hi kuma leswaku na van’wana varhangeri va pfa va tirhisa tindzimi ta Vantima kambe swi kala ngopfu ku twa ku tirhisiwa Xitsonga ePalamente ya Limpopo.

Mhaka yin’wana leyi hi ndzavisiso lowu yi wu kumeke i ku vavulavuri ririmi na vona va na vonelo ro biha eka ririmi ra vona vinyi. Hi mikarhi yo tala Vatsonga va vona ririmi ra vona ri nga ri na nkoka eka vutomi bya vona na le ka vana va vona, leswi endlaka leswaku va voyamela eka Xinghezi.

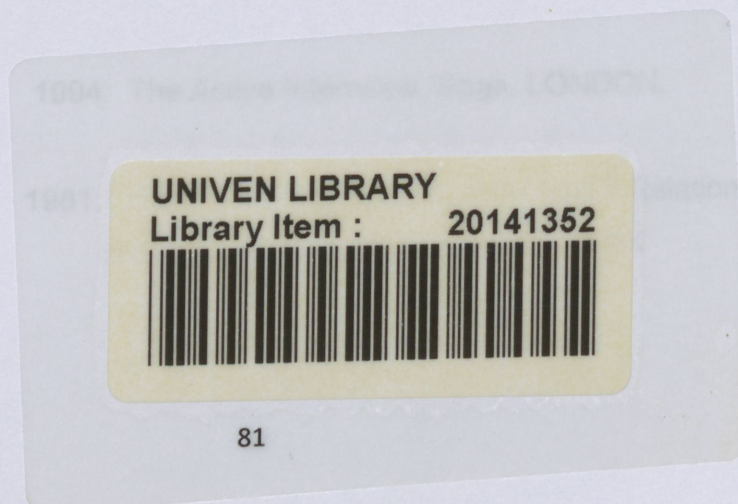
5.4 Swibumabumelo

Endzhaku ka leswi kumekeke eka ndzavisiso lowu, hi lava ku nyika swibumabumela eka matirhiselo ya Xitsonga ePalamente ya Limpopo. Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku Xitsonga xi fanele ku tekeriwa enhlokweni ku fana na tindzimi letin'wana ta ximfumo leti ti tirhisiwaka eka Xifundzankulu xa Limpopo loko va ri ePalamente. Hileswaku ri fanele ku tirhisiwa ku ringana ku fana na tindzimi letin'wana loko va hundzisa minjhekenjhekisano ya vona ni makanelwa.

Xibumabumelo xin'wana i ku milavisiso yin'wana yi fanele ku endliwa ku yisa lowu emahlweni tanihi leswi lowu wu nga masungulo wa muxaka wa wona. Xin'wana xibumabumelo hileswaku Pholisi ya Ririmi ya Limpopo na yona yi fanele ku tekeriwa enhlokweni hi Vahubyankulu loko va fanele ku tirhisa tindzimi ePalamente.

Hi tlhela nakambe hi bumabumela leswaku swirho swa Palamente swi fanele ku tinyiketela ku tiva tindzimi ta ximfumo leti vulavuriwaka eka Xifundzankulu xa vona ku kombisa ku seketela leswi vuriwaka hi Vumbiwa.

Xibumabumelo xin'wana i xa leswaku Xipikara xa Palamente ya Limpopo xi pfa xi tsala nongonoko wa siku hi Xitsonga, xi tlhela xi hlaya hi Xitsonga. Lava va tekaka makanelwa ya Palamente va fanele ku teka hi Xitsonga kutani va ma hundzuluxeriwa eka Xinghezi.

5.5 TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

- 5.5.1 BUSSMANN H, 1996: Routledge Dictionary of Language and Linguistics, Routledge, LONDON.
- 5.5.2 Clark L. 1994: Evaluation Research, Sage, LONDON.
- 5.5.3 Cohen L. 2009: Research Methods in Education, Routledge, LONDON.
- 5.5.4 Cooper D.C. 2001: Business Research Methods, Mcgrow Hill, NEW YORK.
- 5.5.5 CRYSTAL D. 1992: A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Basil Blackwell, CAMBRIDGE.
- 5.5.6 de KADT, E 1992: The Dangerous Power of English, University of Cape Town, CAPE TOWN.
- 5.5.7 De Vos A.S. 2001: Research at Grass Roots, Van Schaik, PRETORIA.
- 5.5.8 HARTMANN RRK, 1998: Dictionary of Lexicography, Routledge Publishers, LONDON.
- 5.5.9 Heisler T. 1994: The Active Interview, Sage, LONDON.
- 5.5.10 kidder I.h. 1981: Cook's Research Methods in Social Relations, Holt, Rinehart & WINTON, NEW YORK

- 5.5.11 KUALE S. 1996: An Introduction to Qualitative and Research Interview, SAGE, LONDON.
- 5.5.12 LE COMPTE 1993: Qualitative Data Analyses, Sage LONDON
- 5.5.13 Limpopo Language Policy: 2003: Department of Arts and Culture, POLOKWANE.
- 5.5.14 MALMKJAER, K. 1991: The Linguistics Encyclopedia, Routledge, LONDON.
- 5.5.15 Mc Dernott, L 1998: Multilingualism a Multicultural Context, Tilburg University Press, THE NETHERLANDS.
- 5.5.16 Malope N.L. 2005: Matitwele ya Vadyondzisi na Vadyondzi Mayelana na Dyondzo ya Ririmi ra Xitsonga eka Tigiredi ta 8-12. University of Limpopo, POLOKWANE.
- 5.5.17 Mhlongo T.D. 1995: Xiyimo xa "Diglossia" exifundzeni xa Mhala. University of Limpopo, POLOKWANE.
- 5.5.18 Mnisi J. 1993: Code-Switching eka Ririmi ra Xitsonga. University of Limpopo, POLOKWANE.
- 5.5.28 Richards, J.C. 1997: Longman Dictionary of Language Teaching and LINGUISTICS, Longman Group, HARLOW.

- 5.5.19 Moyeni E.D. 2003: Nhluvukiso wa Ririmi ra Xitsonga
Kusukela hi Malembe ya 1994-2008,
University of Limpopo, POLPKWANE.
- 5.5.20 Moyles J. 2002: Observation as a Research Tool, Paul Chapman,
LONDON.
- 5.5.21 National Language Policy: 2003: Department of Arts & Culture,
PRETORIA.
- 5.5.22 Nkuna, P.H. 2010: The 11 official languages, Hlovisani Productions cc,
MIDRAND.
- 5.5.23 Nxumalo N.E 2000: The Status and Rule of Minority African Languages in
South Africa's New Democratic Language Policy,
University of Limpopo, POLOKWANE.
- 5.5.24 Parliamentary Archives: 2013: Parliament, CAPE TOWN.
- 5.5.25 PHASWANA, NE 2000: Languages of Use by the South African
National Government, Michigan State University,
USA.
- 5.5.26 Ramphela, M. 2009: Here, mother tongue clashes with her mother's
tongue, The Times, 08 March 2013.
- 5.5.27 Rubin A. 1995: Research Methods for Social Network, Brooks/Cole,
PACIFIC GROVE.
- 5.5.28 Richards, JC 1997: Longman Dictionary of Language Teaching and
LINGUISTICS, Longman Group, HARLOW.

5.5.29 SEALE C. 1998: Researching Society & Culture, Sage, LONDON.

5.5.30 The Constitution of South Africa 1996: Constitutional Assembly.

5.5.31 Webb G. 2004: Becoming Critical of Action Research for
Development, Falmer, LONDON.

5.5.32 Welma J.C. 1999: Research Methodology for Business and
Administrative Sciences, Oxford
University Press, CAPE TOWN.